

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

NIEUW! Tuin archeologie

3
2015

4 | Kasteel Duivenvoorde
Hoe zag de tuin er vroeger uit? Oude tekeningen geven een idee. Nieuw is dat ook de archeologie hierbij waardevolle informatie levert.

8 | Geld voor de oertijd
In de hal van het Joke Smit College in Amsterdam loop je zo de oertijd binnen. Maar de schilderijen uit 1926 moeten nodig gerestaureerd worden.

14 | Een groene school
Nog dit jaar wordt Thijsse's Hof een rijksmonument. Terecht. Want negentig jaar geleden deed natuurbeschermer Jac. P. Thijsse iets nieuws.

28 | De slag om Groenlo
Slechts één maand heeft de staatse belegeringslinie rond Groenlo bestaan, in 1627. De overblijfselen worden een rijksmonument, zo is het plan.

FOTO PHIL THOMASON

Vertrouwen en verantwoordelijkheid

De rijksmonumenten in ons land staan er over het algemeen goed bij. Hoe is dat zo gekomen? Wat is het geheim van Nederland?

Deze zomer was ik in Dublin voor het European Heritage Heads Forum. Dit is de jaarlijkse ontmoeting van directeuren Cultureel Erfgoed uit 25 Europese landen. Ik hield daar een voordracht over het Nederlandse stelsel van de monumentenzorg, met speciale aandacht voor het decentrale karakter ervan. Hoe dat begon met de *Monumentenwet* van 1988, waardoor eigenaren van rijksmonumenten meer verantwoordelijkheid kregen en gemeenten de instantie werden die toestemming voor verbouwingen gaf. Onze Rijksdienst beperkt zich bij het geven van adviezen aan gemeenten tot slechts de ingrijpende veranderingen. En onlangs delegeerde het Rijk ook nog de subsidies voor restauratie aan de provincies. Dit typisch Nederlandse stelsel wordt momenteel vastgelegd in de nieuwe *Erfgoedwet*, die volgend jaar in werking zal treden.

Verbazing alom onder mijn Europese collega's! Over de mate waarin de centrale overheid verantwoording overdraagt aan eigenaren, gemeenten en provincies, en vertrouwen in hen stelt. Ik heb duidelijk gemaakt dat decentralisatie iets typisch Nederlands is. Overigens wel in het besef dat dit tegelijkertijd ook de *achilleshiel* is van ons monumentenstelsel.

Dat dit onderlinge vertrouwen nu goed werkt, blijkt uit het succes van de subsidie voor de instandhouding van rijksmonumenten. Onderzoek van onze Rijksdienst laat zien dat dit geld structureel onderhoud van rijksmonumenten op gang heeft gebracht. Een zesjarenplan is verplicht om voor subsidie in aanmerking te komen. Nu zien we dat na een periode van zes jaar eigenaren opnieuw subsidie aanvragen. Precies zoals de bedoeling is. Dat heeft minister Bussemaker van Cultuur deze zomer dan ook vol trots aan de Tweede Kamer laten weten. De voorwaarden voor dit succesvolle systeem? Vertrouwen geven en verantwoordelijkheid nemen. Het geheim van Nederland.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 10 | Graven bij Borgharen
- 13 | Kunst Zoekt Plek: Code 2
- 16 | Oud interieur
- 18 | Kijk! Timmergereedschap
- 20 | Kurashiki
- 22 | Drie Dingen
- 23 | Natuursteen
- 24 | Bouwsculptuur
- 27 | Hulp voor Groningen
- 31 | Aangenaam Kennis Te Maken: 2 specialisten bouwkunst
- 32 | Erfgoed uit de 20^e eeuw
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde De tuin van Kasteel Duivenvoorde
Zie pagina 4.

CEES VAN 'T VEEN
algemeen directeur

ARCHEOLOGISCHE SCRIPTIES GEZOCHT

De jury van de W.A. van Es-prijs roept jonge archeologische onderzoekers op voor 1 oktober hun master-scriptie in te zenden. Aan deze aanmoedigingsprijs van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn een bedrag van € 2000 en een oorkonde verbonden. De scriptie dient voltooid te zijn tussen 1 september 2012 en 31 augustus 2015. Op 27 november wordt de archeologieprijs uitgereikt, tijdens de Reuvensdagen in Zwolle. De Rijksdienst kent de W.A. van Es-prijs bij toerbeurt toe aan een proefschrift, een master-scriptie en een andere prijzenswaardige publicatie. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl.

Een jonge archeologische onderzoeker aan het werk

SYMPOSIUM KLINKEND ERFGOED

Wat is de toekomst van veel orgels, luidklokken, carillons en torenuurwerken nu kerken sluiten of een andere bestemming krijgen? Dit is het hoofdthema van het symposium *Klinkend erfgoed*, dat op vrijdag 11 september in de Sint-Laurenskerk in Alkmaar plaatsvindt. Iedereen met interesse in het onderwerp is welkom. De lezingen worden afgewisseld met muzikale intermezzo's. En tijdens de lunch kunnen de deelnemers een rondwandeling door 'klinkend' Alkmaar maken. De dag wordt georganiseerd door de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland, het Platform Klinkend Erfgoed, de Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumenten- en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Deelname: € 45,-. Nadere informatie en aanmelden: www.vbmk.nl.

Het grote orgel van de Laurenskerk in Alkmaar

NOMINEER EEN JONG MONUMENTALENT

De zoektocht naar jonge talenten in de monumentenwereld is weer begonnen. Voor de tweede keer krijgt zo'n talent tijdens het Nationaal Monumentencongres een prijs. Op deze manier worden jonge mensen in de schijnwerpers gezet en worden frisse ideeën en nieuwe energie met elkaar gedeeld. Kent u zo'n talent? Nominer hem of haar, voor 15 oktober. Het congres is een initiatief van de Federatie Instandhouding Monumenten, het Nationaal Restauratiefonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Dit jaar vindt de bijeenkomst op 12 november plaats in het Muziekcentrum van de Omroep in Hilversum. Nadere informatie: www.nationaalmonumentencongres.nl.

FOTO: JOOST ENKELAAR

In 2014 werd Belle van den Berg het eerste Jonge Monumentalent

HANDREIKING ERFGOED EN RUIMTE VERNIEUWD

In juni is handreiking erfgoedenruimte.nl vernieuwd. De website is overzichtelijker en gebruiksvriendelijker geworden. De aanbevelingen voor goed opdrachtgeverschap van cultuurhistorisch onderzoek staan bijvoorbeeld op een prominentere plek. Dat geldt ook voor de aanwijzingen voor het vastleggen van gemeentelijke erfgoedambities en voor de praktijkvoorbeelden ter lering en inspiratie. De gebruikers worden uitgenodigd om zelf nieuwe voorbeelden toe te voegen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft de *Handreiking erfgoed en ruimte* vier jaar geleden gemaakt om gemeenten te ondersteunen bij hun taak om cultuurhistorie een goede plek te geven in de ruimtelijke ordening.

INFORMATIEDAGEN ERFGOEDWET

Op zowel 30 oktober, 4 november als 2 december houdt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een informatiedag voor mensen die in hun werk met de *Erfgoedwet* te maken krijgen. De Tweede Kamer nam deze wet op 16 juni unaniem aan. Dit was een belangrijke stap richting de verwachte inwerkingtreding op 1 januari 2016. De volgende stap is de behandeling in de Eerste Kamer. De *Erfgoedwet* harmoniseert eerdere wetten en regelingen, schrapt regels en legt de verantwoordelijkheid voor de bescherming zo veel mogelijk bij de erfgoedzorgers zelf. Nadere informatie en aanmelden voor de informatiedagen: www.cultureelerfgoed.nl.

ENQUÊTE TIJDSCHRIFT

Over welk onderwerp leest u het liefst in het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed? Vindt u het interessant om vaker een themanummer te ontvangen? Wat vindt u van de vormgeving, de afbeeldingen, het formaat, de frequentie? De redactie van het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is benieuwd naar haar lezers en vooral naar uw mening. Wij willen uw ervaring met het Tijdschrift zo goed mogelijk maken en daar hebben wij uw hulp voor nodig. Als u zo vriendelijk zou willen zijn een kleine enquête in te vullen, helpt u ons daar zeer mee. Uw antwoorden worden anoniem verwerkt. Zie voor de enquête www.cultureelerfgoed.nl/enquetetijdschrift. Alvast hartelijk bedankt!

Doet u mee aan de enquête?

2 MILJOEN VOOR 8 NEDERLANDSE ONDERZOEKEN

Hoe kunnen oude kanalen de duurzaamheid bevorderen? Wat heeft de toverlantaarn bijgedragen aan het onderwijs? En hoe kun je olieverfschilderijen uit de twintigste eeuw goed schoonmaken? Zestien groepen Europese onderzoekers gaan deze en andere vragen beantwoorden dankzij financiering via het zogeheten Joint Programming Initiative Cultural Heritage and Global Change. Aan acht onderzoeken werken Nederlanders mee. De Nederlandse onderzoekers ontvangen voor hun aandeel ruim een miljoen euro van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Europese Commissie voegt daar 900.000 euro aan toe. Op deze manier stemmen vijftien landen hun onderzoek naar cultureel erfgoed op elkaar af.

De trekvaart tussen Leiden en Haarlem is een 350 jaar oud kanaal

FOTOGRAFEER EEN MONUMENT

Van veel Nederlandse monumenten staat nog geen foto op Wikipedia. Daar komt verandering in nu voor de vijfde keer de grootste fotowedstrijd ter wereld loopt, Wiki Loves Monuments. Duizenden deelnemers plaatsen momenteel foto's van monumenten in de internet-encyclopedie. Daarmee zijn deze vrij beschikbaar voor iedereen. Het Nederlandse initiatief is sinds 2010 uitgegroeid tot een wedstrijd in steeds meer landen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft zitting in de jury. Foto's van monumenten die in september via het wedstrijdformulier worden geplaatst maken kans op een prijs. Dit jaar zijn er speciale prijzen voor de mooiste foto van een Dudok-monument en van een ornament. ✕

Het stadhuis van Maastricht, gefotografeerd door Pieter Hoogland, een van de vorige winnaars

FOTO: PIETER HOOGLAND

Hoe zag de tuin er vroeger uit? Oude tekeningen geven een idee. Nieuw is dat ook de archeologie hierbij waardevolle informatie levert. In het park van Kasteel Duivenvoorde is boven en onder de grond vruchtbaar samengewerkt. JAN VAN DOESBURG,

NATASCHA LENSVELT & MENNO VAN DER HEIDEN

Bij Voorschoten in Zuid-Holland is de afgelopen twee jaar het park van landgoed Duivenvoorde aangepakt. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zag in de herinrichting een uitgelezen kans om meer inzicht te krijgen in de geschiedenis van deze tuin. En wel op een vernieuwende manier: via de archeologie. Vaak bestaat een tuinhistorisch onderzoek uit een analyse van documenten en een inventarisatie van de tuin zelf. Funderingen, plantgaten en soms ook oude paden liggen echter onder het oppervlak. Bij een restauratie kan essentiële informatie zo verborgen blijven of beschadigd raken. Bij Kasteel Duivenvoorde nam de Rijksdienst de proef op de som. Zijn er in de grond nog resten van de voorgangers van de huidige tuin aanwezig? En wat vertellen die ons?

Duivenvoorde is een van de veertig museale kastelen in ons land. Bezoekers komen voor het historische interieur en voor tentoonstellingen die aan de geschiedenis van het goed en zijn bewoners gerelateerd zijn. Een bezoek aan het bijbehorende park sloegen zij nog wel eens over vanwege de drassige paden en de verwilde beplanting. Jammer, want het park is door een familie van gepassioneerde en

Funderingen, plantgaten en soms ook oude paden liggen onder het oppervlak

goed ingevoerde tuiniers tot stand gebracht. Om van het goed onderhouden huis, de collectie en de rijksmonumentale tuin weer een eenheid te maken, besloot eigenaar Stichting Duivenvoorde tot restauratie van het park. Zij vroeg een landschapsarchitect om historische lagen zichtbaar te maken en daar nieuwe elementen aan toe te voegen. De gemeente verleende de omgevingsvergunning voor de aanpassingen op voorwaarde dat er nader tuinhistorisch onderzoek zou worden verricht.

Afwisseling

De landschapsarchitect koos ervoor om de rechthoekige hoofdvorm van de formele tuin uit de achttiende eeuw te herstellen. Hij liet daartoe oude watergangen uitgraven en opnieuw rechte lanen planten. Het landschappelijke park uit de negentiende eeuw is de boventoon blijven voeren, met veel aandacht

Op deze ets van Cornelis Elandt uit 1667 valt de classicistische tuin rond Duivenvoorde goed te zien

voor de planten en de paden. De werkzaamheden zijn dit voorjaar afgerond. Op 9 september is het park officieel geopend. Wie nu over de vernieuwde paden loopt, beleeft een afwisseling van zonnige, open ruimten en donker bos, zichtlijnen van en naar het huis en een gevarieerde, bloeiende beplanting. De tuin rond Duivenvoorde is al minstens vierhonderd jaar oud en kende in die periode verschillende uitmonsteringen. Hij evolueerde van strak naar romantisch naar natuurlijk. Het kasteel is in de dertiende eeuw gebouwd in opdracht van Philips II van Wassenaer, in een moerassig gebied achter de duinen. Het was toen een donjon, een vierkante verdedigingsstoren, op een rechthoekig eiland, omgeven door een gracht. In de loop der tijd heeft de familie Van Wassenaer die toren om laten vormen tot een vierkant kasteel. Op een kaart uit 1615 is rondom het kasteel een indrukwekkend geometrisch park zichtbaar: een rechthoekige aanleg van singels en grachten, met een moestuin en een boomgaard. Ook weten we uit huurcontracten uit 1622 en 1625 dat er duivenhuizen, pachterswoningen, en een boerderij met stallen stonden. Een grote verbouwing in 1631 transformeerde het middeleeuwse kasteel tot een comfortabel buitenhuis. Het grondplan van toen is vandaag de dag nog grotendeels intact. Tegelijkertijd werden aan de tuin singels, lanen en sierlijke parterres toegevoegd.

Intensieve correspondentie

Na 1701, tijdens het huwelijk van Arent IX van Wassenaer en Anna Margaretha Bentinck, bereikte de classicistische tuin zijn hoogtepunt en grootste omvang. Een intensieve correspondentie ontwikkelde zich tussen de bewoners en hun familieleden die zich actief met tuinkunst bezighielden: Arents vader Jacob van Wassenaer, Anna's vader Hans Willem

FOTO MARGARETA SVENSSON, AMSTERDAM

De tuin van Kasteel Duivenvoorde

Het park van Kasteel Duivenvoorde

TUINGESCHIEDENIS GAAT ONDERGRONDS

» Bentinck en Johan van Arnhem. Die drie heren waren de drijvende krachten achter de prachtige tuinen van respectievelijk Zorgvliet, Paleis 't Loo en Kasteel Rosendael. Op een gedetailleerde kaart van rond 1717 vallen de vele grote vijvers in de tuin van Duivenvoorde op. Mogelijk hielden ze verband met de hoge waterstand. De vrijgekomen grond kon voor ophoging van de tuin worden gebruikt. Aan het eind van de achttiende eeuw, toen veel parken op buitenplaatsen de transformatie naar de landschapsstijl ondergingen, werd het landgoed niet door de Van Wassenaers zelf bewoond. Vermoedelijk verliep de omvorming naar een landschapspark daarom wat traag. Op een kadasterkaart uit 1831 zijn de strak vormgegeven watergangen, geschulpte vijvers en lanen nog duidelijk herkenbaar. Wel zijn de oeverlijnen al deels natuurlijker gevormd en loopt er een voorzichtig kronkelend wandelpad door de nog rechte tuinvakken. De beplanting is echter niet op deze kaart ingetekend. Maar misschien was er al wel aanplant in een landschappelijke stijl. Jacoba Maria van Wassenaer liet namelijk al in 1765 een collectie bomen en heesters van de landgoederen Zorgvliet en Nijenhuis komen. Dat waren bloeiende soorten, zoals jasmijn, kornoelje, acacia, catalpa, spirea en ceanothus, die veel in de romantische landschapsstijl gebruikt werden.

Een vloeiende lijn

In 1830 trouwde erfgename Henriette van Neukirchen met de vermogende Nicolaas Steengracht. Zij wilden zomers graag op Duivenvoorde wonen en daar hoorde een nieuwe tuin bij. Tuinarchitect Jan David Zocher leverde hier in 1837 een plan voor. Die tekening is helaas verloren gegaan. In de periode daarna ontstond het landschapspark zoals het er in hoofdlijnen nu nog ligt. De romantische fase was aanbroken. De slingervijver die de verschillende onderdelen met een vloeiende lijn verbindt, is zonder twijfel van Zochers hand. Na het overlijden van Nicolaas Steengracht zette zijn zoon Hendricus het nauwgezette beheer van de tuin voort, ook als hij in de winter in Nice verbleef. Via brieven liet hij de tuin-

Anna Margaretha Bentinck, begin achttiende eeuw geschilderd door Theodoor Netscher

Kunstschilder Petrus Lutgers legde in 1847 het nieuwe landschapspark van Duivenvoorde vast

baas weten waar hij de stekken van de kamperfoelie moest planten, welke bomen hij moest snoeien en welke vervangen, en hoe hij de tuinvazen moest laten schoonmaken. In 1912 overleed Hendricus. Daarmee kwam een eind aan een reeks van eigenaren met een passie voor tuinieren.

Kort voor het einde van de Tweede Wereldoorlog lieten de Duitsers enkele Vz's op landgoed Duivenvoorde ontploffen, met schade aan het kasteel en het park tot gevolg. Eigenaar Ludolphine Schimmelpenninck van der Oye besloot in 1957 het kasteel te laten restaureren en het landgoed onder te brengen in een stichting. Maar het park ging achteruit. Dit luidde een nieuw stadium van de tuin in. Beperkt onderhoud, gericht op de natuur, was een goedkope en geaccepteerde oplossing in de jaren zestig en zeventig. In de jaren negentig worden zelfs delen van het park als stiltegebied aangewezen en gesloten voor publiek. Alleen de sterkste planten overleefden deze vorm van beheer. De tuin was vrijwel een natuurgebied geworden.

'Historische verstoring'

Het was dus tijd voor restauratie. Vooruitlopend daarop voerde een bureau in 2013 onderzoek uit naar de archeologische waarde van het park. De nadruk lag hierbij op sporen van prehistorische bewoning. Die zijn niet gevonden, maar de archeologen traceerden wel resten van de oude tuin. Deze bestempelden zij als 'historische verstoring'. Dat is illustratief voor het feit dat tuinarcheologie in Nederland, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Engeland, nog in de kinderschoenen staat. Tot nu toe is er in ons land slechts incidenteel tuinarcheologisch onderzoek gedaan, vaak door amateurarcheologen en tuinliefhebbers. Deze geringe belangstelling is niet terecht.

Tuinarcheologisch onderzoek kan een waardevolle aanvulling op papieren bronnen vormen, bijvoorbeeld over het precieze verloop van paden. Ook de bodem vertelt verhalen.

Bovendien is er met kennis van de ondergrondse resten een betere conservering mogelijk. Als er meer authentiek materiaal kan worden bewaard, zoals het plaveisel van de paden, verhoogt dat de kwaliteit van de restauratie. En dat verhoogt weer de kwaliteit van toekomstig onderzoek, omdat het materiaal als informatiebron bewaard blijft. Om tuinarcheologisch onderzoek op een goede manier te kunnen inzetten is het nodig om vragen, methoden en technieken te ontwikkelen die toegespitst zijn op de Nederlandse situatie. Het onderzoek op Duivenvoorde geeft daar een eerste aanzet toe.

Concrete vragen

De archeologen van de Rijksdienst richtten zich voor een groot deel op de voormalige formele tuin, maar ook aan het landschapspark hebben zij aandacht besteed. Omdat van het landschapspark geen kaarten zijn overgeleverd, was het bijvoorbeeld niet bekend hoe de paden toen precies liepen. Concrete vragen waren: komen de kaarten van de formele tuin overeen met hetgeen de archeologen onder de grond vinden? Welke materialen en constructiewijzen zijn driehonderd jaar geleden bij de aanleg van paden, vijvers en beschoeiingen gebruikt? Kunnen we meer over de beplanting van destijds te weten komen door middel van botanisch onderzoek? En valt het padenpatroon uit de negentiende eeuw nog te achterhalen?

Het archeologische onderzoek was beperkt van opzet, omdat het gestuurd werd door de ingrepen voor de restauratie. Daarom is er alleen gegraven op

Bij de restauratie is het landschappelijke park uit de negentiende eeuw de boventoon blijven voeren

Bij het archeologische onderzoek kwamen er direct onder de graszoden paden uit de negentiende eeuw tevoorschijn

de plaats van de nieuw aan te leggen paden, sloten en vijvers. De delen van de buitenplaats die met de herinrichting niet verstoord werden, zijn niet onderzocht. Overigens is er niet alleen gegraven. Ook zijn er grondboringen en zogeheten sonderingen gezet, met boren en stangen. Dat genereerde ook waardevolle gegevens. Voor het bepalen van de meest kansrijke onderzoekslocaties projecteerden de archeologen de werktekening van de aannemer op de kaart uit 1717. Vervolgens keken zij waar de

Tuinarcheologie staat nog in de kinderschoenen

werkzaamheden oude resten konden raken. Daarbij kozen zij elementen zoals vijvers, sloten, bloemperken en paden met flankerende bomen of heesters. Op deze plekken is opgegraven. Niet altijd leverde dit veel informatie op. Het bleek dat bij de aanleg van het landschapspark zeer veel grond is verzet. Op sommige plekken is de bodem toen meer dan een meter diep vergraven. Hiermee zijn alle oudere sporen uitgewist.

Twee formele vijvers

Op een aantal locaties echter vonden de archeologen wel degelijk sporen van de classicistische tuin terug. Zo sneden zij in het noorden van het park de rand van een van de vijvers aan. Deze bestond uit een bakstenen muur op een vlijlaag van brede houten planken. Het grootste deel van de vijver is in de

negentiende eeuw vergraven tot de slingervijver. Ook in het zuidelijke deel vonden de onderzoekers resten van een geometrische vijver. De geschulpte vorm was duidelijk herkenbaar en de constructie kon in detail worden onderzocht. De beschoeiing bestond uit stevige houten palen, die tot diep in het veen geslagen waren. Opvallend is dat de constructie vrijwel gelijk is aan de hedendaagse manier van beschoeien, met planken en trekpalen. Ook interessant is dat de vorm en afmetingen van de vijver exact overeenkomen met de kaart uit 1717.

De zuidelijke vijver is in de loop van de negentiende eeuw met zand gedempt. Om dat te kunnen doen is er eerst een lading takken en twijgen in gegooid, zo bleek uit het archeologische onderzoek. Hiermee hebben de tuinlieden een werkvloer gecreëerd, vanwaar zij met kruiwagens ook de middelste delen van de behoorlijk grote vijver konden bereiken. Op sommige plekken waren de takkenbossen een halve meter dik. Daarna zijn er op die plaats bomen geplant. Bij beide formele vijvers was er geen decoratieve afwerking terug te vinden.

Prikken naar paden

In andere werkputten kwamen direct onder de graszoden paden uit de negentiende eeuw tevoorschijn. Deze bestonden uit een laag van kleine gele en rode bakstenen, afgedekt met grind. Met behulp van een metalen prikstok konden de archeologen grote delen van de negentiende-eeuwse padenstructuur in kaart brengen. Ook de aannemer vond er op verschillende plaatsen resten van. Voor het botanische onderzoek was het nodig om dieper sporen te vinden. Hier worden organische resten, zoals takjes, zaden en stuifmeel, beter bewaard. De opgraafputten met de resten van de twee gevonden vijvers waren daar

MUSEUM DUIVENVOORDE

In Kasteel Duivenvoorde zijn veertien weelderige, historisch ingerichte kamers voor het publiek opengesteld. Er staan beelden en porselein, en er zijn oude tekeningen, prenten, boeken, foto's en kledingstukken te zien. Nog tot en met 24 oktober valt op het kasteel een expositie van familieportretten van de adellijke bewoners uit de afgelopen eeuwen te bezoeken. Zie www.kasteelduivenvoorde.nl.

geschikt voor. Dat geldt ook voor de diepe boringen. De monsters voor het botanische onderzoek zijn op dit moment nog niet geanalyseerd, dus er valt over de beplanting uit de achttiende en de negentiende eeuw nog niet meer te zeggen.

Door bij een restauratie als deze samen te werken krijgen architectuurhistorici en archeologen inzicht in elkaars werkprocessen, jargon en visie. Ook samenwerking met lokale historici, bewoners en beheerders verhoogt wederzijds het kennisniveau. Tuinarcheologie is vruchtbaar, brengt vakgebieden en expertises samen, en verbreedt de blik op de interactie tussen mensen en tuinen. Het vernieuwende, integrale onderzoek op landgoed Duivenvoorde verdient navolging. ■

Jan van Doesburg is specialist middeleeuwen en nieuwe tijd, Natascha Lensvelt is specialist tuinen en parken, en Menno van der Heiden is specialist veldarcheologie, alle drie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl, n.lensvelt@cultureelerfgoed.nl & m.van.der.heiden@cultureelerfgoed.nl.

In de hal van het Joke Smit College in Amsterdam loop je zo de oertijd binnen. Maar de schilderijen uit 1926 moeten nodig gerestaureerd worden. Tekenleraar Dicky van der Zalm zet zich daarvoor in. Met crowdfunding. BERNICE CRIJNS

Crowdfunding voor dinosaurussen

GELD VOOR

Eigenlijk vielen de dieren en planten uit de oertijd nauwelijks op. Ook ik, nota bene docent tekenen en kunstbeschouwing, liep er gewoon langs zonder ze echt op te merken. De hal was altijd donker. Op een gegeven moment hingen we er andere lampen op. Dat was het begin. De diplodocus, de dimetrodon en de andere dieren werden opeens zichtbaar. Vooral de ouders van onze leerlingen reageerden enthousiast. De schoolleiding zag in dat de schilderijen bijzonder zijn. Afgelopen jaar is de school gerenoveerd en onze oertijd kon niet achterblijven. We besloten de doeken te restaureren. Ik werd er door mijn achtergrond als kunsthistoricus de coördinator van.'

Aan het woord is Dicky van der Zalm. Het Joke Smit College in Amsterdam is een gemeentelijk monument uit 1926 in de stijl van de Amsterdamse School. De wanden van de hal zijn gevuld met dinosaurussen, uitgestorven bomen en andere dieren en planten uit de prehistorie. Punaises houden tegenwoordig de gescheurde doeken bijeen. Ze moeten gerepareerd, verstevigd en schoongemaakt worden. Maar veel geld voor een restauratie heeft het College niet. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseerde de school in de zoektocht naar financiering en bracht in samenwerking met het Stedelijk Museum kennis in tijdens een proefrestauratie. Naar aanleiding hiervan publiceerde de dienst op www.monumenten.nl adviezen over het financieren van restauraties van interieurschilderingen in particulier bezit. Want het bijzondere is dat het Joke Smit College voor het herstel van zijn oertijd crowdfunding inzet.

Wie heeft de doeken geschilderd?

'Dat is Maria Hubrecht, een bijzonder mens met weinig schilderervaring. Zij begon in 1926 op zestig-jarige leeftijd aan deze klus. Ze kwam uit een welgestelde familie, hoefde niet te werken en bracht veel tijd door bij haar vriendin in Oslo. Daar mocht ze in 1924 een klaslokaal beschilderen met een voorstelling over het ontstaan van de wereld. Het effect op de leerlingen bleek groot. Deze Noorse ervaring inspireerde Hubrecht om de wandbespanningen voor onze school te schilderen, toen nog het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes. Ze begaf zich in kringen die zich inzetten voor feminisme en vrouwenkiesrecht. De zes doeken moesten dan ook onze schoolmeisjes vormen. Hubrecht beschilderde 65 vierkante meter, met de geologische tijdperken van het cambrium tot en met het krijt. Ze heeft er een paar jaar over gedaan, bestudeerde in heel Europa fossielen en skeletten en liet wetenschappers haar voorstellingen op juistheid controleren. Onze hal geeft dus een goed beeld van de kennis van toen. Voor de restauratie moet er nu twee ton op tafel komen.'

Hoe gaat u dat financieren?

'De gemeente dacht met ons mee en verleende 33.000 euro subsidie. Dat was genoeg voor een proef. Zo is het eerste doek, *Devoon*, prachtig gerestaureerd. Nu zoeken we financiering voor de volgende bespanning, *Perm*. Omdat de school geen ervaring had met fondsenwerving huurden we iemand in om te onderzoeken wie onze mogelijke subsidiegevers zijn. Het bleek voor sommige fondsen een nadeel te zijn dat onze oertijd niet publiekelijk toegankelijk is. Daar

De oertijd is aan herstel toe

Tussen de schilderijen van de oertijd in de hal van het voormalige Lyceum voor Meisjes in Amsterdam is tekenleraar

uit 1926

DE OERTIJD

Een restaurator repareert een scheur in het doek 'Devoon'

Dicky van der Zalm (midden) in gesprek met twee restauratoren

brachten we meteen verandering in. Elke laatste vrijdagmiddag van de maand kan iedereen nu een kijkje komen nemen. Het fonds aan schrijven heeft succes. Het Prins Bernhard Cultuurfonds geeft tienduizend euro voor *Perm* en verdubbelt dat bedrag als we nog eens tienduizend binnenhalen met crowdfunding.'

Hoe doet u dat?

'Paul Spies maakt deel uit van ons comité van aanbeveling. Hij is directeur van het Amsterdam Museum en zat een paar jaar geleden achter de succesvolle wervingsactie voor de restauratie van een van Nederlands grootste schilderijen, *De intocht van Napoleon te Amsterdam*. Met crowdfunding. Iedereen kon geld storten voor een specifiek persoon op dat schilderij. Spies raadde ons aan niet te wachten op fondsen, maar zelf gefaseerd te beginnen. We volgen nu nauwgezet het voorbeeld van de Napoleon-actie. Via internet kunnen mensen donateur worden van een stukje oertijdschildering, een dier of een plant. Zo betaal je voor het herstel van jouw brachiosaurus of eospermatopteris textilia.'

Loopt het goed?

'We hielden een reünie voor het oude lyceum. Een reünist was zo gegrepen door de uitleg en de kundigheid van restaurator Astrid van den Berg dat zij vijfduizend euro doneerde. Van zo'n bedrag ben je gewoon beduusd. Heel bijzonder. Vanwege het succes komt er nog een reünie, maar dan voor oud-personeel en oud-leerlingen van het Joke Smit College. Het is belangrijk dat je creatief blijft. Zo zijn we in gesprek met het Max Euwe Centrum om in het najaar op school een schaaktoernooi te houden. Dan is het negentig jaar

'Zo betaal je voor het herstel van jouw brachiosaurus'

geleden dat Euwe wereldkampioen werd. De naam van Euwe is verbonden aan het meisjeslyceum, want hij werkte hier als docent wiskunde. Met het toernooi boren we een nieuw publiek voor de crowdfunding aan. Het mooie is dat er door de crowdfunding en de evenementen oude verhalen boven komen drijven. Zo krijgt het gebouw zijn geschiedenis terug.'

Wat voor verhalen?

'Een van de oud-leerlingen van het meisjeslyceum vertelde bijvoorbeeld dat ze altijd gedacht heeft dat haar vader de schilderijen had gemaakt. Op ouderavonden controleerde hij altijd hoe zijn schilderijen erbij hingen. Zij wist helemaal niet dat er ook nog een ander aan te pas was gekomen. Haar vader was huis- en decoratieschilder en werkte in 1926 bij de gemeentewerkplaats in Amsterdam. Vermoedelijk is hij assistent van Maria Hubrecht geworden, die wel wat vakkennis kon gebruiken, gezien haar geringe schilderervaring. Het is heel goed mogelijk dat hij geholpen heeft met het opspannen van de enorme doeken en het aanbrengen van de sjabloonranden. Het leuke is dat deze oud-leerling scandinavist bleek te zijn en mij nu helpt met het lezen van de Noorse brieven. Het is veel werk om de financiering rond te krijgen. Dat is niet erg. De verhalen die het oplevert, zijn het waard.' ❧

Bernice Crijns is specialist kleur en schilderijen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.crijns@cultureelerfgoed.nl.

Zie voor de crowdfunding www.deoertijdvanzuid.nl en voor de adviezen over de financiering www.monumenten.nl.

Middeleeuwse graven bij Borgharen

Wat de doden ons vertellen

De archeologen groeven de grafkuilen bij Borgharen niet alleen traditioneel op, maar zij pasten ook vernieuwende, geavanceerde technieken toe

Tussen de resten van een Romeinse villa in de buurt van Maastricht is aan het begin van de middeleeuwen een kleine gemeenschap begraven. Het grafveld is onlangs op een vernieuwende manier onderzocht. Dat leverde veel op. JAN-WILLEM

DE KORT, ROEL LAUWERIER & INGE VAN DER JAGT

Ergens in de zevende eeuw van onze jaartelling vond er naast het huidige dorp Borgharen bij Maastricht een bijzondere ceremonie plaats. Op een klein privé-grafveld aan de Maas maakten nabestaanden drie graven open. Dat van een vrouw en die van haar twee jonge kinderen. Ze waren alle drie al jaren daarvoor overleden, de kinderen veel eerder dan hun moeder. De vrouw stierf toen ze tussen de 44 en 53 jaar oud was. Ze lag op haar rug in een houten kist en droeg twee zilveren oorbellen en een kralenketting. Haar kinderen waren een jongetje dat niet ouder dan ongeveer zes jaar is geworden en een kind van een jaar of vier, waarschijnlijk ook een jongen. Onderzoek van hun DNA laat zien dat de vrouw en het oudste jongetje inderdaad moeder en zoon zijn. Bij het jongste kind is die relatie door de kwaliteit van het DNA niet betrouwbaar aan te tonen. Maar naar analogie met de verwantschap tussen de andere twee is de jongste vermoedelijk ook een zoon van de vrouw.

De nabestaanden groeven de beide jongens op en zetten ze bij in het graf van hun moeder. Dat deden zij aan het voeteneind van haar grafkist. Ze gaven de kinderen enkele geschenken mee: drie miniatuurpotjes, een mes, twee kralen en een gordel. De jongens zijn duidelijk later dan hun moeder in dit graf geplaatst. Bij het graven van de kuil is het skelet van de linkervoet van de vrouw enigszins verstoord geraakt. Bijzonder is dat de restanten van de kinderen als losse botten zijn bijgezet. Ze lagen samen met de grafgiftten op een kluitje, wat doet vermoeden dat ze in een bundeltje waren gewikkeld. Na jaren waren de jongens weer met hun moeder verenigd. Naar de reden waarom deze hereniging niet meteen plaatsvond bij het begraven van de moeder kunnen we alleen gissen.

Ruimte voor de Maas

Deze bijzondere inkijk in een begrafenisritueel van veertien eeuwen geleden kwam aan het licht bij archeologisch onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, dat eerder dit jaar is afgerond. Aanleiding om bij Borgharen onderzoek te doen vormden grootschalige plannen van Rijkswaterstaat om de Maas daar meer ruimte te bieden. Met die ingreep wordt de kans op overstromingen kleiner. Door vooronderzoek maakte de gemeente Maastricht duidelijk dat op de plaats van de geplande verbreding van de rivier in de tweede eeuw een Romeinse villa stond. En dat tussen de overblijfselen daarvan enkele honderden jaren later een rijk grafveld is aangelegd.

Deze zeldzame combinatie van villa en grafveld was reden voor Rijkswaterstaat om de plannen aan te passen. De verbreding is verderop gegraven. Zo konden de ondergrondse resten ter plaatse

De botten van de twee jonge kinderen aan het voeteneind van hun moeder, met kleine potjes als grafgift

behouden blijven. De Rijksdienst wees deze behoudenswaardige plek zelfs als rijksmonument aan. Er was alleen één probleem. De archeologen van Maastricht constateerden ook dat de botten en ijzeren voorwerpen in de graven in slechte staat verkeerden. Gezien de omstandigheden van de ondergrond zouden die binnen afzienbare tijd verloren gaan.

Nieuwe methoden en technieken

De oplossing was behouden wat bewaard kan worden en door onderzoek veiligstellen wat verloren gaat. Dat betekende de kwetsbare skeletten opgraven, bestuderen en erover publiceren en de resten van de Romeinse villa zo veel mogelijk intact laten. Bovendien wilde de Rijksdienst de opgraving gebruiken als proeftuin voor het ontwikkelen en testen van nieuwe methoden en technieken, onder andere op het gebied van onderzoek naar ondergronds verval, degradatie. Om zo veel mogelijk kennis te bundelen nodigde de dienst een keur aan onderzoekers uit om mee te werken. Zo werd het een gezamenlijke opgraving van de gemeente Maastricht, de twee universiteiten van Amsterdam en die van Leiden, de Technische Universiteit Delft, hogeschool Saxion, Naturalis, Staatsbosbeheer en de Rijksdienst.

Bovendien wilde de Rijksdienst de opgraving gebruiken als proeftuin

Voorafgaand stelden de onderzoekers een hele waslijst aan vragen op. Daar zaten dankzij nieuwe technieken ook vragen bij over herkomst en verwantschap van de begraven mensen. Om hier een antwoord op te kunnen krijgen voerden de archeologen het veldwerk op een zeer nauwkeurige, maar ook tijdrovende manier uit. Ieder graf is opgegraven in lagen van ongeveer tweeënhalve centimeter. De onderzoekers tekenden en fotografeerden alles en legden de exacte positie van alle vondsten vast. Kraal voor kraal. Niet alleen de mooie vondsten behandelden ze zo, zoals met een bronzen schaal afgedekte emmers en stijgbeugels die met messing streepjes zijn versierd. Nee, ook met modern afval, zoals een porseleinen isolator, de verpakking van huzarensalade en honderden stukjes plastic gingen zij op deze manier om. Dit afval geeft namelijk informatie over gewoel van dieren en andere recente verstoringen. Om niets te missen zeefden de archeologen tot slot alle grond. »

» Grote verschillen

In de decennia rond het jaar 600 begroef een kleine gemeenschap hier haar overledenen. Van de 24 grafkuilen onderzochten de archeologen er vijftien. De doden lagen allemaal met hun hoofd naar het zuidwesten, maar verder waren er grote verschillen in de manier van begraven. Zo lagen sommige graven vlak aan het huidige oppervlak, terwijl andere meer dan een meter diep waren. Sommige graven bevatten veel meegegeven voorwerpen, andere slechts enkele, waar dat van de moeder een voorbeeld van is. Er lagen ongeveer evenveel mannen als vrouwen, in leeftijd variërend van jonge kinderen tot vijftigplussers. In enkele graven lag meer dan één persoon, zoals de moeder met haar twee kinderen.

Een andere met DNA-onderzoek aangetoonde verwantschap is die tussen een vader en zijn ongeveer elfjarige dochter, die zo'n zes meter verderop begraven lag. Deze familiebetrekking is nog interessanter als ze gecombineerd wordt met de resultaten van onderzoek naar strontium-isotopen. Strontium is een metaal. Aan de soort strontium in het gebit kun je aflezen op wat voor type ondergrond mensen in het begin van hun leven woonden, door de planten die zij aten en het water dat ze dronken. Dit onderzoek, dat bij negen skeletten is uitgevoerd, laat zien dat vier mensen niet uit de directe omgeving kwamen, zoals deze vader. Hij heeft in ieder geval zijn eerste levensjaren elders doorgebracht. Zijn dochter is wel opgegroeid in de buurt van het begraafplaatsje, net als de moeder en haar zoontjes.

Twee paarden

Op het grafveld lagen niet alleen mensen, maar ook twee paarden, elk in een eigen kuil. Het waren twee jonge hengsten, die met hun leeftijd van rond de vier jaar nog niet of nauwelijks als rijdier zullen zijn gebruikt. Ze waren ongeveer even groot, met een schofthoogte van anderhalve meter. De dieren zijn niet gevild, zoals gebruikelijk was. Ze zijn zorgvuldig in dezelfde houding in hun graf neergelegd, op hun

Onder steriele omstandigheden verzamelden universitaire specialisten tijdens de opgraving botmonsters voor DNA-onderzoek

rechterzij, met opgetrokken poten en met hun kop naar het noordoosten. Op de onderkaak van een van de paarden lag een bijl. Verder lagen er slechts een paar nageltjes, een ijzeren ring en wat plaatjes bij, vermoedelijk de resten van paardentuig. Waarschijnlijk zijn beide hengsten op dezelfde manier gedood, met een zwaardsteek vanaf de

De nauwkeurige, uniforme manier van doden duidt op een rituele handeling

voorkant, tussen de voorste ribben door het hart. De archeologen troffen op de twee paarden namelijk slechts één snijspoor aan, in beide gevallen op de eerste linkerrib. De nauwkeurige, uniforme manier van doden en begraven duidt op een rituele handeling. Het strontium-onderzoek laat verschillende resultaten voor de paarden zien. Een van de twee komt oorspronkelijk niet uit de directe omgeving

van de begraafplaats en is daar mogelijk terechtgekomen door handel, uitwisseling of als eigendom van iemand van buitenaf.

Voor het hiernamaals

Het kwam vaker voor dat de vroege middeleeuwen hun paarden op hun eigen mensen-begraafplaats ter aarde bestelden. Alleen al in Nederland zijn er vele tientallen paardengraven uit die tijd bekend, waarbij de dieren overigens verschillen in leeftijd, geslacht en postuur. Meestal vermoeden de archeologen een relatie met mannen die in de buurt begraven zijn, soms met paardentuig. Ook op het grafveld van Borgharen kan dit het geval zijn, voor de man die een paar stijgbeugels had meegekregen, maar dat valt niet aan te tonen. Gezien de jonge leeftijd van de twee hengsten is het bovendien niet waarschijnlijk dat het de persoonlijke rijdieren van gestorven mensen waren. Wellicht ging het meer om het idee een dode een paard mee te geven voor het hiernamaals, dan om het specifieke beest. De nabestaanden gaven daarom een jonger exemplaar mee, waar in termen van training nog niet veel in geïnvesteerd was. Wat ook kan, is dat het paardenoffer een ritueel op zich was, dat niet direct aan een individu was gekoppeld. De zeer gedetailleerde werkwijze in het veld, de verschillende specialisten en vooral hun samenwerking leverden een flinke kenniswinst op. Het onderzoek naar degradatie verschaftte de archeologen bovendien nog een ander, onverwacht inzicht. De achteruitgang van het bot en het ijzer bleek minder erg dan de Maastrichtse onderzoekers aanvankelijk vermoedden. Behoud ter plaatse is zonder aanzienlijk verlies aan informatie toch mogelijk. De Rijksdienst heeft daarom besloten het terrein goed af te dekken en het onderzoek naar de laatste negen graven over te laten aan toekomstige archeologen. ☒

Jan-Willem de Kort is specialist veldarcheologie en Roel Lauwerier en Inge van der Jagt zijn specialist archeozoölogie, alle drie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.de.kort@cultureelerfgoed.nl, r.lauwerier@cultureelerfgoed.nl & i.van.der.jagt@cultureelerfgoed.nl. Het onderzoeksrapport 'Merovingers in een villa 2', Rapportage Archeologische Monumentenzorg 222, is gratis te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl.

Studenten van de Universiteit Leiden hielpen een van de begraven paarden vrijleggen

Met messing ingelegde ijzeren stijgbeugel uit het graf van een ongeveer 22-jarige man

Waar gaat Code 2 naartoe?

Code 2 staat al veertien jaar te staan in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Eeuwig zonde, want er kleeft zo'n intrigerend verhaal aan het beeld. Wie wil het lenen? Dit is de eerste aflevering van een nieuwe rubriek. SIMONE VERMAAT

Een buitenbeeld dat niet langer buiten mag staan, dat is Code 2 van Jos Wong. De Nederlandse, in 2009 overleden kunstenaar Wong maakte in de jaren zestig zeven variaties op een kruis. Deze serie Code voerde hij meerdere keren uit in verschillende materialen en formaten. In 1968 creëerde Wong een Code 2 van polyester. Het werd een van de eerste grote kunststof beelden die het Rijk aankocht. De sculptuur is anderhalve meter hoog en meer dan tweeënhalve meter breed. Haar gladde oppervlak glanst zacht. In 1972 stond deze Code 2 aan de zomerse beeldenroute Skulptoer, die de gemeente Emmen in het Drentse landschap had uitgezet. Voor de beelden had Emmen samenwerking gezocht met de Nederlandse Kunststichting, een van de voorlopers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Na afloop nam de gemeente Code 2 in langdurige bruikleen. En zo bleef het beeld bijna dertig jaar in de Emmense buitenlucht staan. Het werd in de loop der tijd zeer vuil. Regen en algen deden er een grijze en groene aanslag op groeien. Er ontstonden problemen met de ophanging van de eivormige

ringen en er ontwikkelden zich blaasjes in het polyester. Daarom stuurde Emmen het beeld in 2001 voor een opknappbeurt retour naar de Rijksdienst. De medewerkers maakten het schoon, van buiten en van binnen. Ze voorzagen de ringen van een nieuwe ophangconstructie, en vulden en retoucheerden beschadigingen en lacunes in het oppervlak. Toch ging Code 2 niet, zoals de bedoeling was, na de restauratie retour naar Emmen. Wongs beeld nodigd uit om aangeraakt en beklommen te worden. Maar de Rijksdienst vond dat dat nu niet meer kon en dat het polyester buitenbeeld een veilige plek met toezicht nodig had. Dat was lastig te realiseren in de openbare ruimte. Daarom verdween Code 2 in het depot van de dienst, tussen de vele andere kunstvoorwerpen die daar staan. De Rijksdienst zoekt een nieuwe locatie voor Code 2, maar dan binnen. Kent u ergens een veilige en ruime, openbaar of semi-openbaar toegankelijke plek? ✘

Neem contact op met Simone Vermaat, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, s.vermaat@cultureelerfgoed.nl.

En waar gaan de 12 landschapschilderijen naartoe?

In januari besteedde het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ruim aandacht aan de bijzondere geschiedenis van een zeldzame serie schilderijen. Voor de wereldtentoonstelling van 1935 in Brussel beeldden Louis Bron, Jan Franken, Chris Lebeau, Hubert Levigne, Arie Luijt en Ype Wenning op illustratieve, soms naïeve manier de Nederlandse landbouw af. Na afloop hingen de twaalf doeken van twee bij twee meter zeventig 75 jaar in depot. Na het artikel waren er drie op tentoonstellingen te zien in het Veenkoloniaal Museum en Het Nieuwe Instituut. Maar de Rijksdienst zoekt nog naar een permanente plek. Wie wil de landschapschilderijen lenen?

Nadere informatie: dossier Bruiklenen op www.cultureelerfgoed.nl.

Thijsses Hof wordt rijksmonument

Een groene school

Beheerder Roland Brakel (links) en twee vrijwilligers werken in de oudste heemtuin van Nederland, Thijsses Hof in Bloemendaal

Nog dit jaar wordt Thijsses Hof een rijksmonument. Terecht. Want negentig jaar geleden deed de beroemde natuurbeschermer Jac. P. Thijsses iets nieuws. Hij legde ter educatie een tuin vol inheemse planten aan. De Hof in Bloemendaal functioneert nog steeds. GER LONDO

✉ ELINE JÖRG

Eind negentiende eeuw was de natuurlijke rijkdom in Nederland behoorlijk afgenomen. Daar waren de verstedelijking en de intensivering van de agrarische cultuur de oorzaak van. Als reactie kregen veel mensen juist meer waardering en belangstelling voor de natuur. Via boeken, tijdschriften en verenigingen bereikten natuurstudie, -bescherming en -educatie een groot publiek. De gangmakers waren Jac. P. Thijsses en Eli Heimans. Rond 1900 stonden zij aan de wieg van organisaties die we nu nog steeds kennen, zoals Natuurmonumenten, de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging en de Nederlandse Ornithologische Unie.

Bovendien is Thijsses de schrijver van negentien albums van Verkade over de natuur. Bij de koekjes en de beschuiten zaten plaatjes om in te plakken. De albums werden zeer populair, omdat Thijsses er goed in slaagde de schoonheid van de natuur over te brengen. Ook bepleitte hij de aanleg van 'instructieve plantsoenen'. Met tuinen vol inheemse planten en dieren wilde hij het contact tussen mens en natuur bevorderen.

Droom

In 1925 werd Thijsse zestig. Ter gelegenheid daarvan waardeerde Bloemendaal haar ingezetene met een gebied ter grootte van twee hectaren: Thijsse's Hof. Het stuk grond in het Bloemendaalse Bos mocht hij geheel naar zijn inzichten aanleggen. Hier kon Thijsse zijn droom verwezenlijken: een tuin met planten en dieren uit de omgeving, Kennemerland. Hij liet hem ontwerpen door de bekende tuinarchitect Leonard A. Springer en aanleggen door Cees Sipkes, die toentertijd de eerste kwekerij van inheemse planten in Nederland begon. Thijsse leverde onder meer lijsten met geschikte planten. Het braakliggende aardappelakkertje met eikenhakhout in het bos werd omgevormd tot een idyllische heemtuin in de Engelse landschapsstijl. Een centrale vijver met zeer flauwe taluds zorgde voor geleidelijke overgangen tussen natte en droge milieus. Met het uitgegraven zand werden heuvels gemaakt. Het vernieuwende van Thijsse's Hof is dat de tuin draait om de levensgemeenschap. Het gaat hier om de interactie tussen de planten en de dieren. De opzet was dat er natuurlijke begroeiingen ontstaan. Natuur kun je niet aanleggen. Die ontwikkelt zichzelf. De mens kan echter wel aanzetten geven. Je schept eerst een geschikte omgeving voor bepaalde vegetaties. Door aanplant en uitzaai en door gericht te maaien en te kappen vormt de begroeiing zich op de gewenste manier en komen er afwisselende biotopen tot stand, waar ook de dieren zich thuis voelen. Dit proces noemen we sinds de jaren 1990 natuurontwikkeling. Thijsse's Hof is hier het oudste voorbeeld van. Het is de eerste plek in Nederland waar doelbewust een gevarieerd milieu gecreëerd is ten behoeve van natuurlijke ontwikkelingen. In Thijsse's Hof is dus sprake van een wezenlijk andere aanleg en ander onderhoud dan voorheen in tuinen en parken gebruikelijk waren.

Vrij toegang

Vanaf de opening in 1925 is de toegang vrij. Vanzelfsprekend was Thijsse zelf de eerste die met rondleidingen begon. Dat deed hij onder andere voor de leerlingen van de scholen in Overveen en Bloemendaal waaraan hij als biologieleraar verbonden was. Ook veel andere scholen in Bloemendaal en Haarlem maakten en maken gebruik van de Hof, net als studenten uit Amsterdam en Leiden. Een goede indruk van de onnavolgbare wijze waarop Thijsse zijn rondleidingen verzorgde, bieden zijn boekjes *Een jaar in Thijsse's Hof* en *Een tweede jaar in Thijsse's Hof*, uit 1940 en 1942. Zo schreef hij over mieren als zaaiers: 'Begin Mei kunt ge het wel treffen, dat ze bij bank tien rondlopen met glinsterende zwarte bolletjes in hun bek met een wit randje er aan. [...] Dit laatste is een vettig weefsel en daar is het de mieren om te doen. De eigenlijke zaden zelf, de zwarte bolletjes, daar hebben ze niets aan en die laten ze wel verslingeren, als het lekkers verorberd is. Zodoende wordt de Helmbloem gaandeweg verspreid naar alle plekken, waar de kiemplantjes het hebben kunnen uithouden.'

Links de vijver en rechts planten voor scholieren

Sinds 1995 kijkt Jac. P. Thijsse in brons toe of alles in zijn tuin nog naar zijn zin verloopt

Vanzelfsprekend was Thijsse zelf de eerste die met rondleidingen begon

Men vindt ze nu al vrijwel door het heele bosch.'

Toen Stichting Thijsse's Hof de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onlangs verzocht om de Hof aan te wijzen als rijksmonument, verrichtte de dienst extra onderzoek. Sinds 2013 wijst de minister van Cultuur namelijk alleen nog rijksmonumenten aan via zogenoemde aanwijsprogramma's van de Rijksdienst. Zo worden momenteel alleen enkele streng geselecteerde gebouwen en tuinen uit de jaren 1959 tot en met 1965 een monument. Dat geldt ook voor een kleine groep archeologische vindplaatsen uit de gehele historie. Het potentiële monument moet vanwege zijn hoge zeldzaamheid een onmiskenbare aanvulling vormen op de zaken die reeds zijn beschermd. Buiten de programma's om wordt iets nog maar zelden een monument. Maar de stichting heeft gelijk. Thijsse's Hof blijkt inderdaad het beschermen waard. De Rijksdienst heeft dan ook de procedure tot aanwijzing als rijksmonument in gang gezet.

Oudste heemtuin

Thijsse's Hof is niet alleen de eerste en daarmee de oudste heemtuin van Nederland, maar zoals gezegd tevens het oudste voorbeeld van natuurontwikkeling. De grote invloed die Thijsse heeft gehad op de bescherming, het beheer en de educatie van de natuur in ons land wordt weerspiegeld in deze tuin. Thijsse's Hof is door het zorgvuldige en liefdevolle beheer vanaf de oprichting gaaf aan de huidige generatie overgeleverd en vervult nog steeds een grote educatieve rol. De Hof slaagt er nog altijd in om mensen de schoonheid van de natuur te laten beleven. Leonard Springers ontwerp toont aan dat natuurontwikkeling en esthetiek elkaar kunnen versterken en dat een vermaard tuinarchitect vooruitstrevend kon inspelen op deze nieuwe soort tuin.

Negentig jaar na de aanbidding van het stuk grond aan Thijsse waardeert Bloemendaal haar beroemde inwoner van destijds nog steeds. De gemeente ondersteunt het verzoek van Stichting Thijsse's Hof van harte. Nog dit jaar wordt dit bijzondere culturele en natuurhistorische erfgoed een rijksmonument. Dat is een prachtige bekroning op het jaar waarin het 150^e geboortjaar van Jac. P. Thijsse en het negentig-jarige bestaan van de Hof worden gevierd. ☒

Ger Londo is bestuurslid van Stichting Thijsse's Hof en Eline Jörg is adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, glondo@hetnet.nl & e.jorg@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.thijsseshof.nl.

Meer aandacht voor het interieur

Kom binnen!

Een stucplafond, een schouwpartij en smetplaatjes. Vaak is een oud interieur het behouden waard. Niet iedereen is zich hier bewust van. Daar gaat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de komende jaren wat aan doen. BART ANKERSMIT

Een groot deel van het culturele erfgoed is voor iedereen toegankelijk. Oude binnensteden, historisch landschap en musea worden druk bezocht. Zo kwamen er in drie maanden ruim een half miljoen bezoekers naar de tentoonstelling *Late Rembrandt* in het Rijksmuseum. Er is echter ook veel erfgoed dat achter voordeuren een verborgen bestaan leidt: de interieurs. Goede zorg en passende aandacht voor het inwendige van oude gebouwen zijn juist daarom belangrijk.

Eerder dit jaar kreeg minister Jet Bussemaker van Cultuur veel reacties op het ontwerp voor de komende *Erfgoedwet*. Een deel daarvan ging over cultuurhistorisch waardevolle interieurs. Daarop gaf de minister aan dat het Rijk de komende tijd sterker dan voorheen zal bevorderen dat mensen hier zorgvuldig mee omgaan. Niet met nieuwe regels en wetten. Nee, handreikingen, goede voorbeelden en meer adviezen zullen de eigenaren helpen de waarde van hun interieur te bepalen, het te conserveren, te restaureren en te onderhouden. Deskundigen en adviseurs van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn inmiddels samen met externe specialisten aan het werk om de instandhouding te verbeteren. Zij zetten in op vergroting van kennis en bewustzijn, en op verandering van attitude en omgangsnormen. Zij faciliteren en ondersteunen een zorgvuldige omgang met waardevolle interieurs.

Aankleding en afwerking

Tallose historische binnenruimten bevatten waardevolle monumentale elementen. Al deze interieurs vertellen het verhaal van mensen. Hoe zij leefden, geloofden en werkten. De aankleding en afwerking zeggen veel over smaak, religieuze en politieke voorkeur, mode, functie, technische vooruitgang en rijkdom. Sommige gebouwen zijn van binnen nog net zo gestoffeerd als tijden geleden. Naast een verscheidenheid aan ruimtelijke structuren, bevatten ze een grote diversiteit aan vaste elementen: van vlak stucplafond tot weelderig houtsnijwerk, van schouwpartij tot turf-koker, van bovenlicht tot bakoven, van bellenbord tot smetplaatje, van kaarsnis tot monumentale zerkenvloer.

Gebouwen zijn altijd aan verandering onderhevig. Ze krijgen nieuwe eigenaren of een andere functie. De gebruikers willen meer comfort. De technische mogelijkheden nemen toe. Materialen en constructies verouderen. De mode wijzigt. En ongedierte, klimaatschommelingen en het dagelijkse gebruik missen hun uitwerking niet. Het gevolg is dat gebouwen – en dus ook monumenten – met enige regelmaat onder handen worden genomen

om deze te onderhouden of aan te passen aan nieuwe wensen en behoeften. Voortdurend worden hierbij beslissingen genomen, zo nu en dan zonder te weten hoe waardevol of uniek een interieur is. Niet iedereen bezit de kennis of het bewustzijn om een goed afgewogen besluit te kunnen nemen. Soms is de juiste informatie gewoonweg niet voorhanden.

Eén gegroeid geheel

In bijna alle soorten monumenten komen waardevolle interieurs voor. Zo ook in veel bestuurs- en religieuze bouwwerken, waarbij het gebouw en de inventaris vaak één gegroeid geheel vormen. Het behoud hiervan staat sterk onder druk door gemeentelijke fusies en ontkerkelijking en door de hieruit voortvloeiende leegstand en herbestemming. Het is hierdoor lastig om de waardevolle en karakteristieke interieurelementen in stand te houden. De grootste categorie monumenten, de huizen, wordt gewoon bewoond en dagelijks gebruikt. Een fiks aantal heeft nog waardevolle vaste onderdelen, maar als gevolg van vele wisselingen van eigenaar doorgaans nog nauwelijks meubels en andere voorwerpen uit de bouwtijd. Op talloze kastelen en buitenplaatsen daarentegen zijn achter de indrukwekkende toegangsdeuren waardevolle binnenruimten bewaard gebleven, vaak zelfs met bijbehorende boedel. Een goed voorbeeld is Kasteel Middachten in De Steeg, waar de historische huisraad enige jaren geleden aan een stichting is overgedragen. Daardoor is deze in samenhang met het kasteel voor de toekomst veiliggesteld.

Bescherming

De *Monumentenwet* beschermt het interieur gedeeltelijk. Deze bescherming geldt op de eerste plaats voor de ruimtelijke structuur van de rijksmonumenten, hun indeling en voor alle ‘aard- en nagelvaste onderdelen’, inclusief hun afwerking. De nieuwe *Erfgoedwet*, die in 2016 van kracht wordt en die de *Monumentenwet* zal vervangen, zal hierin geen verandering brengen. Bij de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer eerder dit jaar benadrukten diverse politieke partijen bij herhaling het belang van het interieur.

Speciale aandacht vroegen zij voor het bij elkaar houden van de waardevolste inrichtingen, de zogeheten interieuresembles. Hierbij gaat het om het inwendige van een gebouw met bijbehorende roerende zaken zoals meubels, waarbij de cultuurhistorische waarde van het geheel aanzienlijk meer is dan de som der

Tallose historische binnenruimten bevatten waardevolle elementen

De woonkamer van de rijksmonumentale buitenplaats Vroenhof uit 1865 in het Zuid-Hollandse dorp Warmond

delen. Denk aan jachthuis Sint Hubertus op de Hoge Veluwe of de Portugese Synagoge in Amsterdam. Via een amendement hebben de Kamerleden erop aangedrongen dat de minister ook interieur-ensembles als rijksmonument aan kan wijzen. Er zal daarom extra worden geïnvesteerd in kennis over interieurensembles. Beter zicht op hun waarde en betekenis zal bijdragen aan de instandhouding van dit belangrijke erfgoed.

Het behoud van interieurs is mensenwerk. Het gaat erom dat eigenaren en andere belanghebbenden zich bewust zijn van de importantie ervan. Zowel de grote als de kleine, alledaagse beslissingen zijn van invloed op hun voortbestaan. Wie het belang kent van wat hij in huis heeft en begrijpt dat na hem nog velen van dit zelfde erfgoed zullen genieten, zal uit zichzelf zijn best doen om het ongeschonden over te dragen aan zijn nazaten. ✕

Bart Ankersmit is programmaleider Monumentale interieurs bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.ankersmit@cultureelerfgoed.nl.

Met dank aan de projectleiders in het programma.

Zie ook het dossier Interieurs op www.cultureelerfgoed.nl.

ZICHT, HANDREIKINGEN EN PLATFORM

Door samen te werken met gemeenten, universiteiten en verschillende soorten belangenverenigingen en stichtingen creëert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de komende vier jaar een beter zicht op de rijkdom en grote verscheidenheid aan interieurs. Tevens gaat de dienst de eigenaren en beheerders, in aanvulling op de reeds beschikbare informatie, voorzien van extra praktische aanwijzingen om monumentale binnenruimten in stand te houden. Zo zal er in 2019 een serie nieuwe handreikingen zijn gepubliceerd. Via een nieuw internetplatform zullen deze rechtstreeks toegankelijk zijn. Op dit platform zullen eigenaren en andere belanghebbenden met elkaar, met specialisten en met de Rijksdienst kunnen communiceren. Dit is vergelijkbaar met het succesvolle fysieke Interieurplatform, dat de Rijksdienst continueert. Niet alleen komen eigenaren, beheerders en experts in Amersfoort met regelmaat luisteren naar specialistische lezingen, maar deze reeks bijeenkomsten is ook een ontmoetingsplaats waar zij kennis en ervaring uitwisselen.

TIMMEREN MAAR!

Goh, wat ligt daar allemaal? Een schaaf, een boor, een beitel, een hamer, een duimstok, een zaag, een guts, een lijmtang. Dat ziet er vertrouwd uit. Maar ook een kruishout, een zwihaak, een krompasser, een haalmes, een dissel. Eh, wat doet een timmerman daar toch ook alweer mee? Of beter: deed. Want dit is timmegeredschap uit de negentiende eeuw. Het Nationaal Restauratiecentrum laat leerlingen van regionale opleidingscentra er kennis mee maken. Daar hebben zij in hun latere restauratiewerk voordeel van. Want als je weet waarmee die oude dakruiters, balusters en opgeklampte deuren destijds gemaakt zijn, dan kun je ze beter herstellen. Het Nationaal Restauratiecentrum gebruikt de historische stukken gereedschap bovendien in een paar van zijn cursussen voor volwassen monumentenzorgers. Ook daar komt kennis van het ambacht van pas. Dit aanschouwelijke onderwijs wordt gegeven door onder meer enkele specialisten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. 📧

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureel erfgoed.nl.

Nadere informatie: Antoinette le Coultre, a.le.coultre@cultureelerfgoed.nl.

Zie ook www.restauratiecentrum.nl. Tegen een geringe vergoeding het gereedschap lenen? Neem contact op via info@restauratiecentrum.nl.

Als je er struikelt over de toeristen, is een historische stad dan nog wel leefbaar? Kurashiki in Japan worstelt ermee. Met een training inspireert Nederland de Japanners om dit op te lossen. ISJAH KOPPEJAN & JEAN-PAUL CORTEN

Jaarlijks overspoelen maar liefst drie miljoen bezoekers de oude binnenstad van Kurashiki

Drommen dagjesmensen bezoeken de Japanse stad Kurashiki om haar romantische kanalen, kleurrijke bomen en rustieke panden. Op feest- en vakantiedagen is het er zo druk dat de bewoners zich een vreemde in eigen stad voelen. Wat kan Kurashiki doen om de leefbaarheid te herstellen? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed reikt de helpende hand. Japan is namelijk een van de tien landen die Nederland ondersteunt bij het behoud van hun culturele erfgoed. Voor alle tien geldt dat wij er zo'n historische band mee hebben, bijvoorbeeld als handelspartner of kolonisator, dat het land erfgoed van Nederlandse afkomst bezit. Behalve om Japan gaat het om Australië, Brazilië, India, Indonesië, Rusland, Sri Lanka, Suriname, de Verenigde Staten en Zuid-Afrika. Nederland en Japan onderhouden al sinds de vroege zeventiende eeuw innige contacten. Lange tijd was ons land zelfs de enige verbinding met het barbaarse Europa. Het geïsoleerde keizerrijk was namelijk wars van het religieuze fanatisme dat de Portugese en Spaanse kolonistoren tentoonspreiden. De Nederlandse handelsfirma VOC leek daarvan gevrijwaard en kreeg daarom het alleenrecht op een handelspost op het waaivormige eiland Dejima. Maar wat begon om economisch gewin kreeg al gauw een culturele dimensie. Zo bereikten de westerse

wetenschap en medische kennis Japan via de Hollandse connectie. Andersom kwam Europa via de Nederlanders in aanraking met Japanse prentkunst.

Behoud door ontwikkeling

Niet alleen de Rijksdienst staat de tien landen bij om het met Nederland 'gedeelde' erfgoed in stand te houden. Ook de ambassades, het Nationaal Archief en de stichting DutchCulture spelen daar een rol in. De dienst biedt lokale experts ondersteuning op drie aandachtsgebieden: maritieme archeologie,

De Nederlandse ervaring met stadsvernieuwing is een rijke bron om uit te putten

museale collecties en historische binnensteden. Het laatste aandachtsgebied is gekozen omdat vrijwel alle partnerlanden worstelen met binnenstedelijke problematiek. Daarbij legt de dienst het accent op 'behoud door ontwikkeling'. Erfgoed dat gebruikt

wordt, blijft bestaan. Met deze aanpak heeft ons land op internationaal vlak een voorsprong en dus een meerwaarde te bieden. De Nederlandse ervaring met stadsvernieuwing is een rijke bron om uit te putten. Zodoende geeft de dienst voor de tien landen periodiek een training *Urban Heritage Strategies*, samen met de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Gedurende drie weken krijgen de deelnemers les in de sociale, economische en ecologische aspecten van stedelijk beheer. De omgang met historische karakteristieken en mogelijke interventies zijn daarbij kernelementen. Elk land richt zich op een zelf aangedragen casus-stad. Aan het eind presenteert iedere groep een plan van aanpak voor de problematiek daar. Japan deed dit voor Kurashiki.

Pak- en koopmanshuizen

Kurashiki ligt in het zuiden van Japan en telt 480.000 inwoners. Vanaf het station betreedt de bezoeker de betonnen jungle die iedere moderne Japanse stad kenmerkt. Wie echter de moeite neemt en tien minuten verder loopt, ontwaart een Kurashiki uit andere tijden. Wit met zwart betegelde pak- en koopmanshuizen uit de zeventiende eeuw sieren het kanaal dat dwars door het historische centrum loopt. Dit kanaal is in zijn hoogtijdagen gebruikt voor de handel in rijst, biezem, riet en andere goederen.

Nederlandse training biedt inspiratie

Toeristen-tsunami in Kurashiki

Inmiddels zijn de vaarroutes afgesloten. Het water is nu het domein van elegante zwanen en kleurrijke karpers en wordt omzoomd door weelderig groene wilgen. Het geheel vormt een aangenaam en troostrijk decor, dat toeristen bijzonder waarderen. Zij weten hun weg dan ook in groten getale naar dit nationale erfgoed te vinden. Jaarlijks trekt de oude binnenstad maar liefst drie miljoen bezoekers. Dat is zes keer het aantal inwoners van Kurashiki en wel 375 maal dat van het historische centrum.

Dit succes legt een enorme druk op een gebied van slechts een vierkante kilometer. 'Het centrum is prachtig, maar je kunt er als inwoner geen boodschappen meer doen. De meeste winkels voor de dagelijks aankopen zijn vertrokken,' aldus Hitoshi Narikyo, inwoner van het historische hart en directeur van de erfgoed-organisatie Kurashiki Machiya Trust. Het merendeel van de bezoekers is dagtoerist. 'Ochtends parkeren zij hun auto aan de rand van de binnenstad en aan het eind van de dag keren ze lineair huiswaarts. De bewoners verliezen hun stad aan de toeristen. 'Bovendien dreigen door de sterke focus op het toeristische centrum de oude gebouwen net erbuiten verloren te gaan', vertelt Narikyo. 'Zij zijn van even grote, zo niet grotere historische

waarde.' Steeds meer oude panden staan leeg en raken in verval, omdat ze niet tot het toeristische domein behoren.

Diversificatie en spreiding

Geleid door Hitoshi Narikyo boog het landenteam van Japan zich tijdens de training over deze disbalans, die stad en bewoners begint op te breken. Geïnspireerd door docenten en medecursisten uit de andere landen wisten zij een plan van aanpak te formuleren dat leunt op diversificatie en spreiding. Diversificatie van functies moet het centrum, ook na sluitingstijd, weer leefbaar maken. De eenzijdige uitbating van Kurashiki zorgt er namelijk voor dat de potenties van de stad als woonplaats en als vestigingslocatie voor nieuwe ondernemingen ernstig onderbenut blijven. Spreiding van toeristische faciliteiten moet de druk op de binnenstad verlichten en tegelijk zorgen voor de ontsluiting van de historische kwaliteiten buiten het centrum.

Na de training heeft de Kurashiki Machiya Trust diverse activiteiten georganiseerd om de bewoners bewust te maken van de mogelijkheden die de historische gebouwen bieden om in te wonen. Vooralsnog geven veel inwoners namelijk de voorkeur

De Japanse deelnemer Hitoshi Narikyo tijdens de training in Nederland

aan het relatieve comfort van nieuwbouwflats. Een expositie in de centrale winkelstraat heeft al veel enthousiaste bezoekers getrokken. Via dit enthousiasme van de bewoners verwacht de Trust bestuurlijke aandacht te krijgen om het centrum meer functies te geven en het toerisme te spreiden. Op verzoek van de lokale autoriteiten kan de Rijksdienst daarbij ondersteuning bieden. ☒

Isjah Koppejan is programmamanager en docent op de AKI ArtEZ Academy for Art and Design in Enschede en Jean-Paul Corten is programmaleider Gedeeld cultureel erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, mail@isjah.com & j.corten@cultureelerfgoed.nl.

Het centrum is prachtig, maar je kunt er als inwoner geen boodschappen meer doen

FOTO RAAP

Archeoloog Jan Roymans van RAAP vist een ijzeren voorwerp uit de enorme zeefinstallatie

Magneet helpt archeologen

Via een nieuwe vorm van veldwerk verzamelt Archeologisch Adviesbureau RAAP talrijke eeuwenoude ijzeren voorwerpen. Dat doen de archeologen sinds 2013 uit enorme zeefinstallaties aan de Maas bij het Limburgse Itteren. In deze 'openluchtfabriek' van het Consortium Grensmaas filtert een grote magneet ijzer uit opgebaggerd grind. Via een slurf belandt dat in een container. Onder de ijzeren voorwerpen bevinden zich scheepsgereedschap zoals schorbomen en scheepshaken, en timmergereedschap zoals gutsen, hamertjes en boren. Ook bevat de container historische kanonskogels, helmen, zwaarden en bijlen. Tijdens opgravingen treffen archeologen dergelijke voorwerpen zelden aan. Ze vormen een belangrijke, aanvullende informatiebron over het vroegere gebruik van de Maas en haar oevers. Het commerciële consortium verkoopt het opgebaggerde grind. Daarmee wordt de grootschalige verbreding van de Maas betaald die Rijkswaterstaat momenteel uitvoert om de rivier meer ruimte te geven. De verbreding verkleint het risico op overstromingen. Als adviseur van Rijkswaterstaat is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed direct betrokken bij het archeologische onderzoek. De Rijksdienst heeft met het consortium afgesproken dat de restauratoren van Restaura de meest bijzondere ijzeren voorwerpen conserveren. ✕

Een leeuw keert terug

De Leeuw van Crayestein kan zich voor het eerst sinds de middeleeuwen weer tonen. Als bruikleen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed valt hij sinds 27 juni te zien in het vernieuwde Biesbosch MuseumEiland bij Werkendam. Gemaakt van Baumberger zandsteen stond hij ooit in de streek die wij nu de Biesbosch noemen. Waarschijnlijk bewaakte hij daar samen met een soortgenoot de toegang tot een kasteel, misschien het omstreeks 1250 gebouwde Crayestein. Het schild op zijn borst toonde toen nog het familiewapen van de kasteelbewoners. In 1421 verzwelgt de Sint-Elisabethsvloed een enorm gebied. In het verdrongen land ligt Crayestein weliswaar hoog, maar bij gebrek aan ommeland verlaten de bewoners het toch. Het kasteel vervalt en verdwijnt. In 1889 worden zijn fundamenten ontdekt. Ze liggen in de weg en moeten wijken. Daarbij komt de leeuw boven water, om meteen weer te verdwijnen in een depot. Eerst van het Rijksmuseum, later van de Rijksdienst. Het Biesbosch MuseumEiland laat zien dat hier ruimte voor de rivier wordt gemaakt en dat de natuur daar wel bij vaart. De zeearend en de bever hebben zich al weer in de Biesbosch gevestigd. Op de steur wordt met spanning gewacht. En ook de leeuw is nu terug van weggeweest! ✕

FOTO BEELD WERKT, JORIS BUIJS

De middeleeuwse Leeuw van Crayestein in het nieuwe Biesbosch MuseumEiland

Het praalgraf van de familie Kruyff Bartholomeus is heropend

Mausoleum gerestaureerd

Op de Rotterdamse begraafplaats Oud-Kralingen heropende burgemeester Aboutaleb dit voorjaar het praalgraf van de familie Kruyff Bartholomeus. Het is fraai gerestaureerd. De bronzen lauwerkransen en palmtakken zitten weer goed vast. En de zandloper, schedel, vlinder en olielamp in het glas in lood laten weer stemmig licht door. Hoewel enig verval een oude begraafplaats sfeer geeft, stemde de verwaarloosde toestand van dit rijksmonument jarenlang alleen maar droevig. In 2003 droeg de familie het uit 1911 daterende mausoleum over aan de Hervormde Gemeente, omdat zij het onderhoud niet meer op kon brengen. Vanwege het gevaar van vallende stenen was het gebouwtje de afgelopen jaren zelfs met een steiger aan het zicht onttrokken. Enkele architecten bekommerden zich om het afgetakelde monument, wierven fondsen en deden cultuurhistorisch onderzoek. De provincie Zuid-Holland kende subsidie toe en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed begeleidde de bewerkelijke restauratie. Er is geen detail overgeslagen. Het rijk gedecoreerde mausoleum dient tegenwoordig niet meer als graf voor de familie Kruyff Bartholomeus. In de kelder is nu plaats voor urnen van andere overledenen. ✕

Natuursteen en moderne bouwmaterialen

Samen op onderzoek uit

De komende vier jaar doet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed extra onderzoek naar natuursteen en moderne bouwmaterialen, samen met TNO en de TU Delft. Ook het jaarlijkse instandhoudingssymposium van de dienst organiseren zij nu **gezamenlijk**. TIMO NIJLAND & JAN VAN 'T HOF

Het is een programmatische samenwerking die de Technische Universiteit van Delft, TNO en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed enkele maanden geleden zijn gestart. Dat programma draait om het in technische zin in stand houden van gebouwd erfgoed. Nog dit jaar publiceren de drie een handig systeem op internet waarmee je een diagnose van de staat van een monument kunt stellen voordat je het gaat conserveren. Verder concentreren zij zich dit jaar op natuursteen. Zo zetten zij een gegevensbank online waarin ze onder meer de referentiecollecties van de Rijksdienst en de TU ontsluiten. Ook analyseren zij het proces waarin iemand beslist of hij de stenen van een gebouw wel of niet vervangt. En ze onderzoeken of het mogelijk is om op een objectieve, wetenschappelijk onderbouwde manier in te schatten hoe lang een stenen onderdeel van een oud gebouw nog meegaat. Bovendien doen zij experimenteel onderzoek naar de achteruitgang van tufsteen. Tot slot wordt natuursteen dit jaar het thema van het instandhoudingssymposium, op 9 december in Amersfoort. Deze editie wordt een co-productie van de drie partners.

Aanvullend

Op het gebied van het in stand houden van gebouwd cultureel erfgoed vullen de drie organisaties elkaar aan in de opbouw, het beheer en de overdracht van kennis. TNO, de Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek, heeft vanouds expertise in aantastingsprocessen en innovatieve materialen, zowel in grote onderzoeken als bij praktisch advies op de steiger. De TU draagt met de leerstoel Conserveringstechnieken van Gebouwen in belangrijke mate kennis over aan toekomstige restauratiearchitecten. En de Rijksdienst adviseert en inspireert bij het behoud en de duurzame ontwikkeling van het meest waarde-

Boven gepolijst Crystallino Ilios-marmer en onder gepolijst Crystallino Scandia-marmer

volle erfgoed van Nederland. Dat doet de dienst onder andere door praktijk, beleid en wetenschap met elkaar te verbinden.

In de volgende jaren tot en met 2018 zal in de samenwerking de nadruk liggen op moderne bouwmaterialen, zoals die vanaf 1850 geïntroduceerd zijn. De drie organisaties focussen hierbij op platen en hun bevestigingen, blokken, isolatiemateriaal, reparatiemortel voor steen en middelen om metselwerk mee te conserveren. De onderzoekers bekijken hoe je deze materialen kunt herkennen, hoe ze verwerkt zijn, hoe hun aantasting verloopt, hoe je ze kunt conserveren en wanneer je ze beter kunt vervangen. En hoe ze zich houden als een aardbeving het gebouw treft. Want ook in Groningen is na 1850 volop gebouwd. ✘

Timo Nijland is senior onderzoeker bij TNO en Jan van 't Hof is hoofd Conservering & Restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, timo.nijland@tno.nl & j.van.t.hof@cultureelerfgoed.nl.

FOTO ELIZABETH DEN HARTOG

Waarom is dit maaswerk van het kloosterpand zogenaamd vastgebonden?

Het kloosterpand van de Dom van Utrecht heeft de naam onder Pierre Cuypers kapot te zijn gerestaureerd. Nu was een zware restauratie in de negentiende eeuw vrijwel onontkoombaar, want het complex verkeerde in slechte staat. Zozeer zelfs dat afbraak dreigde. Inderdaad is destijds veel van het middeleeuwse muurwerk door nieuw vervangen. Toch is daarbij met meer respect met de oude vormen omgesprongen dan doorgaans is gesuggereerd. Wat kon blijven bleef. De traceringen langs de wanden zijn nog altijd origineel, zo ook de kapitelen, sluitstenen en, verrassend genoeg, aanzienlijk veel waterspuwers. Sommige daarvan zijn uit context geraakt. Andere hebben indertijd een soort stoelendans gedaan en zitten niet meer op de plek waar ze oorspronkelijk thuishoorden. Maar ze zijn er nog wel. De vrijwel compleet verweerde wimbergvullingen die de legende van Sint Maarten verbeelden, werden gereconstrueerd. Het middeleeuwse materiaal kwam in het Rijksmuseum in Amsterdam terecht. De meeste brokstukken zijn vrij recent als tuinornament naar Frankrijk afgevoerd. Slechts enkele van de beter bewaarde delen van deze reliëfs bleven behouden in de collectie bouwfragmenten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Vanuit museaal oogpunt bezien is de afvoer van de verweerde fragmenten wellicht begrijpelijk, maar vanuit bouwen en kunsthistorisch oogpunt is deze gang van zaken alleszins te betreuren.

Datering

Het belang van dit soort niet-museaal geachte stukken zit hem in het feit dat ze deel uitmaken van de bouwgeschiedenis van het gebouw en een boodschap uitdroegen voor de middeleeuwse beschouwer. Wie een gebouw bestudeert, bestudeert idealiter ook de bouwsculptuur. Dat lijkt voor de hand te liggen, maar in de praktijk gebeurt het niet. Op basis van de slechte pers die de negentiende-eeuwse restauratie van het kloosterpand kreeg, verzuimden onderzoekers, volledig onterecht, het materiaal te bestuderen. Zij lieten zich voor de datering van de

Waterspuwers, maaswerk en kapitelen vertelden aan middeleeuwse kerkgangers meer dan je denkt.

Bestudering van die bouwsculptuur levert dan ook steeds verrassingen op. Een nieuwe serie boeken onthult die. ELIZABETH DEN HARTOG

verschillende delen te zeer leiden door de gebrekkelijke archivalische bronnen. Deze leken te suggereren dat de bouw in de vijftiende eeuw was voltooid. Het maaswerk van de westelijke kloostergang en de resterende waterspuwers horen qua stijl echter thuis in de vroege zestiende eeuw. Dat geldt ook voor het intrigerende venster waarvan het maaswerk op drie plaatsen samen is gebonden met drie flinke stukken touw... van steen. Zo het venster al vermelding vindt in de vakliteratuur wordt gedacht aan een architectonisch grapje, zoals wel vaker voorkomt in de zeer late gotiek. Het touw zou suggereren dat het gebouw instabiel was en met knopen bijeen moest worden gesjord. Een theologische uitleg behoort echter ook tot de

Die sculptuur zit er natuurlijk niet voor niets

mogelijkheden, temeer omdat de knopen geenszins uniek zijn. In Maastricht en Nijmegen komen ze ook voor. Reden te over dus om de bouwsculptuur van het kloosterpand eens goed onder de loep te nemen om meer inzicht te krijgen in het bouwverloop en de inhoudelijke aspecten van het beeldhouwwerk.

Ware fundgrube

Al deze sculptuur, en nog veel meer – want de Dom van Utrecht is een ware fundgrube – wordt uitvoerig besproken in een nieuw boek. Het gaat om het eind september te verschijnen derde deel van de reeks *Studies naar bouwsculptuur*, die de Rijksdienst in samenwerking met Wbooks uitgeeft. De reeks vraagt aandacht voor een fenomeen dat architectuur- en kunsthistorici – een enkele uitzondering daargelaten – grotendeels links laten liggen. Tot op de dag van vandaag is de bouwsculptuur een nog nauwelijks ontgonnen terrein, waarvan de bestude-

Een haas of konijn op een van de middeleeuwse friezen onder de dakgoot van het koor van de Utrechtse Dom

ring steeds weer verrassingen oplevert. De nauwkeurige analyse van het beeldhouwwerk van de Dom van Utrecht heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat niet alleen de bouwgeschiedenis van het kloosterpand, maar zelfs dat van het koor moet worden bijgesteld. Verder zit die sculptuur er natuurlijk niet voor niets. Het kostte geld en gaf dus extra cachet aan het gebouw. Over de uitbeeldingen zal zijn nagedacht. Anders dan vaak verkondigd hebben deze in veel

Bouwsculptuur in middeleeuwse kerken

SPREKENDE STENEN

gevallen een specifieke betekenis, positief of negatief, die door het kerkgaande publiek begrepen zal zijn. Dat de sculptuur veelal op plekken is aangebracht waar ze alleen gezien zal zijn door mensen die niet met de volle aandacht bij de mis waren, doet daar niets aan af. De situering is in veel gevallen zelfs een deel van de betekenis, die vaak een moraliserend karakter heeft. De veel voorkomende narren en drinkebroers bijvoorbeeld zijn negatieve figuren,

waaraan men zich vooral niet moest spiegelen. Andere, zoals de heiligen, die doorgaans op de sluitstenen in het gewelf figureren, een zinnebeeld van de hemel, zijn juist positief te noemen en waren navolgenswaardig. Door de middeleeuwse kerkganger positieve en negatieve voorbeelden voor te schotelen werd gepoogd zijn gedrag te beïnvloeden. Zelfs het bladwerk heeft in bepaalde kerken meer te vertellen dan een beschouwer op het eerste gezicht denkt.

Redelijk veel bewaard

Het is daarom jammer dat er bij restauraties doorgaans weinig onderzoek naar de bouwsculptuur is gedaan en dat verweerde of kapotte sculpturen, vaak met de beste bedoelingen, zonder pardon plaats moesten maken voor nieuw beeldhouwwerk. Veelal gebeurde dat zonder dat de oude toestand behoorlijk werd vastgelegd. Op deze manier ging er meer kapot dan men beseftte. Anders dan »

FOTO ELIZABETH DEN HARTOG

Veel waterspuwers van het kloosterpand zijn nog middeleeuws

FOTO ELIZABETH DEN HARTOG

Studenten fotograferen een gebeeldhouwde sluitsteen in de Leidse Pieterskerk

» van de vrijstaande beeldhouwkunst is er van de middeleeuwse bouwsculptuur nog redelijk veel bewaard gebleven. De idee dat de noordelijke Nederlanden weinig te bieden hebben op het gebied van de middeleeuwse beeldhouwkunst is dus slechts ten dele waar. Dit ondanks dat er tijdens de Beeldenstorm in de zestiende eeuw veel is stukgeslagen en als gevolg van de Alteratie uit de kerken is verwijderd. De zestiende-eeuwse hervormers waren vooral gekant tegen het vrijstaande beeld. Vaak werd het stukmaken daarvan niet eens voldoende geacht en moesten deze aanstootgevende symbolen van de paapse afgoderij tot op het bot vernederd worden. Zo ook de resten van een sacramentshuis en een altaarretabel van de Sint-Maartenskerk in Doorn,

Steeds vaker krijgt de Rijksdienst vragen over kapitelen, kraagstenen en sluitstenen

die daar in de kerkvloer werden teruggevonden. Ze waren met opzet in de loop gelegd, met de koppen – voor zover die nog aanwezig waren – naar beneden, wat in die tijd als de ultieme belediging gold. Heel de gemeente die nu de protestantse diensten wilde bijwonen liep over deze vroeger eerbiedwaardig geachte voorwerpen heen. Met de bouwsculptuur ging het anders toe, omdat deze ofwel buiten het bereik van de beeldenstormers en kerkbesturen was aangebracht of onderwerpen verbeeldde die geen aanstoot gaven.

6 boeken

Het eerste deel van de boekenreeks *Studies naar bouwsculptuur* verscheen in 2013 en heeft de Eusebiuskerk in Arnhem als onderwerp. Deze kerk is bijzonder rijk aan gebeeldhouwde kopjes. Dat gaf aanleiding om in dit deel uitgebreid stil te staan bij de betekenis die in de middeleeuwen aan de fysionomie werd toegekend en aan het hoe en waarom van dit soort kopjes in de kerk. Begin dit jaar kwam een deel uit over de Sint-Maartenskerk in Doorn. De resten van het vijftiende-eeuwse sacramentshuis en de zestiende-eeuwse retabel maken nu deel uit van de collectie van de Rijksdienst. Eind deze maand volgt het al genoemde deel over de Utrechtse Dom. Deel 4 wordt gewijd aan de middeleeuwse bouwsculptuur van de Sint Jan in 's-Hertogenbosch. Dit

boek zal ruim aandacht aan de unieke luchtboogbeeldjes besteden, maar ook aan het gegeven dat er veel beeldhouwwerk van de voorgangerkerk werd hergebruikt. In deel 5 gaat de aandacht uit naar de overgebleven sculptuur van de tijdens de oorlog verwoeste kerk van Kerkdriel. Het afsluitende deel zal een nieuw overzicht van de Noord-Nederlandse bouwsculptuur geven, het eerste sinds de publicatie van Bouvy uit 1947.

De al verschenen studies maken duidelijk dat bouwsculptuur veel te lang een onderbelicht onderwerp is geweest. Ze hebben intussen hun nut bewezen, in die zin dat de belangstelling voor bouwsculptuur sterk is toegenomen. Steeds vaker krijgt de Rijksdienst vragen te beantwoorden over kapitelen, kraagstenen en sluitstenen. Het zou prachtig zijn wanneer er vanaf nu ook bij restauraties zorgvuldiger met bouwsculptuur wordt omgesprongen en er voor de uitgenomen stukken een betere bestemming gevonden wordt dan de container, het tuincentrum of het buitendepot van een museum. Bouwsculptuur heeft een verhaal te vertellen. Het is eeuwig zonde om daar niet naar te luisteren. ✕

Elizabeth den Hartog is universitair docent architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Leiden, e.den.hartog@hum.leidenuniv.nl.

Nadere informatie: Dirk J. de Vries, senior specialist bouwgeschiedenis bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

In september verschijnt 'De Domkerk te Utrecht: Een andere kijk op de bouwgeschiedenis', Elizabeth den Hartog, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Wbooks, Zwolle, 320 pag., gebonden, € 39,95, ISBN 978 94 625 8073 2.

Een overgebleven deel van de achterwand, de retabel, van het altaar uit Doorn

Hulp voor Groningen

Hoe maak je monumenten schokvrij?

Meerdere keren per week teisteren aardbevingen Groningen. En elke keer raken er gebouwen beschadigd, waaronder monumenten. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed helpt mee om ze zorgvuldig te laten herstellen en zoekt naar slimme versterking.

PAUL SCHAAP

Aardbevingen als gevolg van gaswinning doen zich al lang in Groningen voor, maar de laatste paar jaar zijn het aantal bevingen en de sterkte ervan enorm toegenomen. Een ramp voor de bewoners, want naast schade aan hun woningen en andere gebouwen hebben zij een toenemend gevoel van onveiligheid en onzekerheid. Waar moet het naartoe met mijn dorp? Groningen staat vol historische boerderijen, huizen, kerken en borgen. Tot nu zijn er ruim duizend schades aan rijksmonumenten gemeld. Een scheur in een muur of stucwerk dat naar beneden komt, moet natuurlijk hersteld worden. Juist bij monumenten hoort dat zorgvuldig te gebeuren, want een ingreep heeft altijd effect op de cultuurhistorische waarde. Bij historische gebouwen is de aanpak altijd maatwerk. Maar de adviseurs van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed komen nog veel te vaak standaardreparaties tegen die het monument meer kwaad dan goed doen. Ze hebben er hun handen aan vol. Een flink deel van de Groningse gebouwen moet bouwkundig versterkt worden om de veiligheid van de bewoners te garanderen. Het gaat misschien wel om meer dan 100.000 gebouwen. Een gigantische operatie. Om dat in goede banen te leiden is er op 1 juni een organisatie in het leven geroepen: de Overheidsdienst Groningen. Het bouwkundige versterken is een nog grotere bedreiging voor het erfgoed. Neem het inbrengen van een skelet van staal in een monumentale boerderij. Of een stevige betonnen fundering onder een middeleeuws kerkje, waar vaak waardevolle resten in de ondergrond zitten. Ingrepen die het monument niet beschermen, maar juist kapotmaken. Er zijn dus slimme maatregelen nodig die het gebouw versterken en die tegelijk de monumentale waarde beschermen. Kennis daarover is in Nederland niet ruim voorhanden, want ervaring met aardbevingen hadden we nog niet. De Rijksdienst is op zoek naar dergelijke methoden.

Gebiedsgerichte aanpak

Elk historisch gebouw vraagt zorg en aandacht. Maar met de versterking van deze gebouwen moet tempo gemaakt worden. En als versterking niet loont, dan wordt er gesloopt en nieuw gebouwd. Met als mogelijk gevolg dat er in een dorp straks een of twee monumentale gebouwen overblijven te midden van uniforme

Veel gebouwen in Groningen worden tijdelijk gestut, zoals deze rijksmonumentale burgemeestersvilla uit 1916 in het gehucht Doodstil

nieuwbouw. Er spelen meer problemen in de provincie, zoals bevolkingskrimp en leegstand. Dat alles vraagt om een zogeheten gebiedsgerichte aanpak. De Rijksdienst probeerde onlangs zo'n aanpak uit in Noordoost-Groningen. Samen met de bewoners, overheid en erfgoedorganisaties keek de dienst op vier plekken hoe versterking hand in hand kan gaan met mogelijkheden voor leegstaande monumenten. Onder andere in het dorp 't Zandt. Hoe gaat herstel samen met een nieuwe functie voor de leegstaande herberg? Wat kun je met de kerktoren? Wat draagt dit bij aan de leefbaarheid van het dorp? De proef maakte veel enthousiasme en ideeën los. Deze laatste zijn op 30 juni overhandigd aan Hans Alders, die aan het hoofd staat van de Overheidsdienst Groningen. Omdat de Overheidsdienst ook gaat voor een zorgvuldige aanpak van monumenten en een integrale benadering van dorpen en wijken. ☒

Paul Schaap is programmaleider Aardbevingen en erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, p.schaap@cultureelerfgoed.nl.

Circumvallatielinie op weg naar monumentenstatus

De slag om Groenlo

Slechts één maand heeft de staatse belegeringslinie rond Groenlo bestaan, in 1627. De overblijfselen worden een rijksmonument, zo is het plan. Maar bij een deel van de vijfhonderd eigenaren van de grond is deze slag nog niet gewonnen. JOSÉ SCHREURS & JAN VAN DOESBURG

Nederland scheidde zich in 1648 af van het Spaanse rijk. De periode die hieraan voorafging, heet onder historici de Opstand, maar de meeste mensen kennen haar als de Tachtigjarige Oorlog. Dat was een lange strijd van veldslagen en belegeringen, die begon in Holland en Zeeland en zich in de loop der tijd uitbreidde in andere richtingen. Overwinningen en nederlagen wisselden elkaar af. Steden werden veroverd en soms terugveroverd. Groenlo, in de Achterhoek, was een van de Spaanse bolwerken in de oostelijke Nederlanden. Ook deze stad is verscheidene malen belegerd. In 1627 wisten de staatse troepen onder leiding van prins Frederik Hendrik haar definitief te veroveren. Om dit te bereiken liet de prins rond Grol, zoals Groenlo ook wel wordt genoemd, een

FOTO KWENSTON

Elke twee jaar wordt de belegering van Groenlo nagespeeld

'Spanjaarden', waaronder Ieren en Engelsen, bijgestaan door de Groenlose burgerij. Direct na aankomst begonnen de soldaten grachten uit te graven en wallen op te werpen. Ze werkten dag en nacht door en waren in een week klaar. Resultaat: een zestien kilometer lang stelsel, met daarin grote schansen en kleinere, zogenoemde redoutes en hoornwerken, die als kralen aan een draad met elkaar verbonden waren. Aan de randen richtten zij kampementen in, waarin de troepen verbleven. De linie sloot de stad volledig van de buitenwereld af. De werken dienden tevens om Groenlo aan te vallen en zichzelf te kunnen verdedigen tegen uitvallen vanuit de stad en van buiten. Vervolgens groeven de staatsen loopgraven, waardoor zij kanonnen, munitie en soldaten dichterbij brachten. Van daaruit beschoten zij de stad met zogenaamde

Doordat de linie slechts kortstondig is gebruikt vormt deze een tijdcapsule

'vuerballen' of granaten, terwijl andere manschappen overdekte gangen over de stadsgrachten bouwden. De aanvallers werden vanuit de stad bestookt met brandende pek en kanonsvuur. Het lukte de Spaanse troepen niet om uit te breken en ook hulp van buitenaf faalde.

Vrede en sloop

Na enige tijd speelden de staatsen het klaar om met buskruit een bres in de stadswal te slaan en hierdoor stroomden zij binnen. Op 19 augustus 1627 gaven de Spanjaarden zich over, na een beleg van bijna een maand. De Spaanse soldaten mochten de stad verlaten met al hun bezittingen, ook hun wapens. In de maand erna liet Frederik Hendrik de verdedigingswerken van de gehavende stad zo veel mogelijk herstellen en de circumvallatielinie ontmantelen. Dit om te voorkomen dat het Spaanse leger zich

BRON WIKIPEDIA

De circumvallatielinie rond Groenlo op een kaart van Joan Blaeu uit 1649

opnieuw van Groenlo meester zou maken. De linie heeft dus maar kort bestaan en is meteen na de overgave vrijwel geheel gesloopt. Slechts hier en daar zijn er boven de grond resten bewaard gebleven. Waarom zijn deze zo belangrijk en waarom komen ze samen met ondergrondse sporen in aanmerking voor de monumentenstatus? Doordat de linie van Groenlo slechts kortstondig is gebruikt vormt deze als het ware een tijdcapsule, want veel andere linies uit de Tachtigjarige Oorlog zijn later ten dele opnieuw benut en veranderd. Bovendien is het bijzonder dat de sporen in de grond goed behouden zijn. Dit komt doordat deze, in tegenstelling tot die van andere linies, nog steeds in landelijk gebied liggen en niet later zijn overbouwd. Daar komt bij dat enkele delen nog zichtbaar zijn in het landschap of zich vanuit de lucht duidelijk aftekenen in de begroeiing op de akkers. Een van de schansen, de Engelse Schans, is gereconstrueerd.

Levend gehouden

De zege van Frederik Hendrik werd in 1627 groots gevierd. Het was in de oostelijke Nederlanden de eerste klinkende overwinning op de Spanjaarden sinds jaren. Joost van den Vondel schreef een 872 regels lang lofdicht. Het wapenfeit is daarna op allerlei manieren levend gehouden. Er zijn geuzenliederen, rocksongs en kinderboeken over geschreven. Tal van hedendaagse producten uit de Achterhoek refereren aan de belegering, zoals het Kanonbier van Grolsch. Deze brouwerij komt »

indrukwekkend belegeringsstelsel aanleggen. Over deze zogeheten circumvallatielinie ontvingen vijfhonderd grondeigenaren in de gemeenten Oost Gelre en Berkelland onlangs een brief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het Rijk heeft het voornemen om de sporen van de linie aan te wijzen als rijksmonument. Het gaat om een van de 28 archeologisch waardevolle terreinen die minister Bussemaker vorig jaar voor deze wettelijke status voordroeg.

Grachten en wallen

In 1627 bestond het staatse leger rond Groenlo uit 27.000 huurlingen uit Frankrijk, Engeland, Schotland, Duitsland en de Nederlanden. Zij namen het op tegen slechts 1360 in de stad gelegerde

FOTO ARCHEODIENST

Vanwege een uitbreiding van boerderij de Esboom bij Lievelede onderzochten archeologen in 2011 sporen van een gracht van de linie

Overblijfselen van de gracht en de wal van de Franse Schans zijn nog herkenbaar in het landschap

» oorspronkelijk uit Groenlo, Grol. Ook in de naam van het stadion van FC Twente, de Grolsch Veste, klinkt het beleg na. In en rond Groenlo zijn er allerlei verwijzingen naar te vinden en er zijn fiets- en wandelroutes langs de linie uitgezet. Op een nog steeds leeg stuk schootsveld wordt de belegering elke twee jaar nagespeeld. Dit spektakel trekt duizenden bezoekers uit binnen- en buitenland. De linie leeft! Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw bestuurden lokale onderzoekers de linie aan de hand van oude topografische kaarten, lucht- en satellietfoto's en historische teksten. Dit leidde in 2008 tot het boek *Kijk op de linie*. Bovendien zijn er kleine opgravingen uitgevoerd, meestal vlak voor er iets gebouwd ging worden. Ook is er opgegraven om meer informatie te verzamelen over specifieke delen en om de exacte begrenzingen daarvan vast te stellen. Verder zijn er opgravingen verricht voorafgaand aan de reconstructie van de Engelse Schans.

Duurzaam behoud

Oost Gelre en Berkelland sloten enige tijd geleden een samenwerkingsovereenkomst met de provincie

Gelderland om de linie duurzaam te behouden en zicht- en 'beleefbaar' te maken. Deze doelstellingen verankerden de gemeenten ook in hun beleid. En beide vroegen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de resten aan te wijzen als rijksmonument. Wettelijke bescherming zien zij als erkenning op nationaal niveau van het belang van dit belegeringswerk. Om hiervoor in aanmerking te komen dient de circumvallatielinie te voldoen aan enkele criteria. Zo hoort zij bij te dragen aan het verhaal van de Nederlandse geschiedenis. Het monumentenbestand bevat tot nog toe nauwelijks complexen uit de Tachtigjarige Oorlog. De linie van Groenlo vult dus een lacune. Een tweede eis is dat zij van hoge cultuurhistorische waarde is. Onderzoek wijst uit dat dit inderdaad het geval is. De resten zijn goed bewaard gebleven en deels zelfs bovengronds zichtbaar. Ze vertellen, naast historische teksten en afbeeldingen, het verhaal van het beleg. Hun informatiewaarde is hoog. De linie is van nationaal belang, misschien zelfs van internationaal belang. Een derde criterium is de vraag of de resten behouden kunnen blijven. Aangezien zij grotendeels in agrarisch gebied liggen, is het perspectief hierop gunstig. Dit geldt zelfs voor het deel dat binnen een bedrijventerrein ligt. Hier wordt de linie als groenstrook uitgespaard tussen de bebouwing.

Steun

Een laatste belangrijk punt is dat er lokaal voldoende steun voor bestaat. Om dit te peilen overlegde de Rijksdienst met bestuurders en belegde een bijeenkomst met de eigenaren van de grond. De twee gemeenten hielden hoorzittingen. Draagvlak is er vanuit beide gemeenten, de historische verenigingen, de toeristische sector en veel eigenaren. Onder sommige eigenaren en gebruikers, vooral agrariërs, leven gemengde gevoelens. Bij hen is de slag om Groenlo nog niet helemaal gewonnen. Aan de ene kant zijn zij trots op hun verleden. Maar aan de andere kant zijn zij bang om kosten te moeten maken voor archeologisch onderzoek, als ze bijvoorbeeld een nieuwe schuur willen bouwen. Hierover stelden zij op de bijeenkomsten vele, terechte vragen. De monumentenstatus heeft namelijk consequenties. Het uitgangspunt voor de bescherming is duurzaam behoud van de resten. Wat betekent dat in de praktijk? Als rijksmonument zal de linie grotendeels dezelfde grenzen krijgen als het gebied waarbinnen de

terreineigenaren ook nu al een gemeentelijke vergunning nodig hebben voor ingrepen met gevolgen voor de archeologische resten. Op sommige plaatsen wordt dan op kosten van de aanvrager eerst opgegraven. Ook in de nieuwe situatie zal dat het geval zijn. Alleen de binnenterreinen van de kampementen komen erbij. De resten zijn zoals gezegd zo goed bewaard gebleven omdat ze grotendeels in onbebouwd, agrarisch gebied liggen. Daarom is er geen enkel bezwaar om de huidige landbouw voort te zetten. Vergunningen zijn hier uiteraard niet voor nodig. En voor beheer dat het behoud ten goede komt, biedt het Rijk subsidie aan.

Toekomstige generaties

Met de aanwijzing als rijksmonument zal een complex van grote historische waarde beschermd worden. De bescherming zal ertoe bijdragen dat de resten bewaard blijven en dat de bijzondere ligging in een grotendeels open landschap behouden blijft. Hierdoor zal de circumvallatielinie van Groenlo

Onder sommige eigenaren, vooral agrariërs, leven gemengde gevoelens

'beleefbaar' blijven. Ook toekomstige generaties zullen er met hun eigen vragen, methoden en technieken kennis van kunnen nemen en onderzoek naar kunnen doen.

De enthousiaste inzet van bevolking, gemeente en provincie houdt deze fase uit onze collectieve geschiedenis actueel. Binnen de Engelse Schans bijvoorbeeld komen elk jaar bezoekers van festival de Zwarte Cross samen. Op deze manier heeft erfgoed nieuwe functies en betekenissen voor verschillende groepen en blijft de herinnering aan het beleg van Groenlo springlevend. ■

José Schreurs is adviseur archeologie en Jan van Doesburg is specialist middeleeuwen en nieuwe tijd, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.schreurs@cultureelerfgoed.nl & j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Peter Ballast, Godfried Nijs en Joep van der Pluijm.

De Engelse Schans op 26 juli van dit jaar, tijdens festival de Zwarte Cross

Twee specialisten bouwkunst

Kerken en boerderijen

Albert Reinstra en Judith Toebast voor twee rijksmonumenten in Soest: de Oude Kerk uit de vijftiende eeuw en een voormalige boerderij uit 1580

Wat doet een specialist bouwkunst eigenlijk?

Albert Reinstra: 'Wij ondersteunen de adviseurs van de Rijksdienst met onze kennis van historische kerken en boerderijen. En wij houden daarvan de algemene ontwikkelingen in de gaten.'

Judith Toebast: 'Bij boerderijen gaat het vaak om aanpassingen aan de oude bebouwing in verband met een nieuwe functie.'

Albert Reinstra: 'En bij kerken gaat het ook veel om herinrichting. Het interieur gaat op de schop, omdat de liturgie verandert of het gebouw multifunctioneel moet worden en tegelijkertijd comfortabel. Liever op zachte stoelen dan op harde banken. Mijn collega's vragen mij dan wat dat zou betekenen voor de cultuurhistorische waarde van de betreffende kerk.'

Hoe weten jullie dat?

Albert Reinstra: 'Wij analyseren altijd wat de essentie van het gebouw is. Wat is voor dit gebouw specifiek? En wat is landelijk gezien zeldzaam? Op die manier lichten wij toe waarom een zeker aspect waardevol is, en het behouden waard.'

Judith Toebast: 'Zo adviseerden we laatst om in een boerderij drastisch minder appartementen te maken dan eerder gepland was, omdat het dak anders een en al dakraam zou worden.'

Albert Reinstra: 'Een van onze krachten is dat wij heel Nederland overzien. Wij komen van Limburg tot Groningen.'

Judith Toebast: 'Daarom weten wij hoe een vergelijkbare verandering aan de andere kant van het land is opgelost.'

Albert Reinstra: 'Wij pikken in het ene gebied kennis op die we in het andere gebied weer toe kunnen passen.'

Judith Toebast: 'Ook in actuele discussies over bijvoorbeeld aard-

Albert Reinstra en Judith Toebast zijn gespecialiseerd in bouwkunst. De een weet alles van kerkelijke en de ander alles van agrarische gebouwen. Wat houdt hun werk bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in?

DIRK SNOODIJK

schokken en krimp hebben wij het overzicht van boerderijen en kerken en brengen wij onze deskundigheid in.'

Zijn er ook andere organisaties met zo'n overkoepelende blik?

Albert Reinstra: 'Er werken mensen bij bijvoorbeeld universiteiten en onderzoeksbureaus die een goed landelijk overzicht hebben van de bouwkunst. Maar zij hoeven meestal geen belangen af te wegen. We hebben deze mensen in ons netwerk, net als de vertegenwoordigers van kerkelijke organisaties en kerkgenootschappen.'

Judith Toebast: 'Er bestaan veel regionale en provinciale boerderijstichtingen. Daar werken allemaal vrijwilligers met kennis van zaken. Ik ben een landelijk aanspreekpunt. Ik vorm een spil en kan binnen dat netwerk altijd snel iemand vinden die raad weet met een lastig te beantwoorden vraag van een ander.'

Albert Reinstra: 'Plaatselijke parochies of kerkgemeenten zijn zich niet altijd bewust van het feit dat hun kerkgebouw in nationaal opzicht heel bijzonder is. Als je ze dat vertelt, krijgen ze er vaak nog meer waardering voor.'

Wat maakt dit werk mooi?

Albert Reinstra: 'De grote diversiteit aan kerkgebouwen en contacten. De interieurs zijn soms heel bijzonder en je krijgt een prachtig beeld van Nederland!'

Judith Toebast: 'Ook ik kom op ontzettend mooie plekken. En die oude gebouwen spreken voor zich.' ✕

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Erfgoed uit de 20^e eeuw

NIEUW!

De Rietveld-stoel uit 1918, de Van Nellefabriek uit 1930 en de New Babylon-maquettes uit de jaren zestig en zeventig zijn iconen van de twintigste eeuw. Zij genieten bij veel mensen erkenning als cultureel erfgoed. Maar voor aardig wat andere gebouwen en kunst uit die tijd is de cultuurhistorische waarde nog niet uitgekristalliseerd. Hoe waarborgen we dat dit relatief jonge erfgoed de tand des tijds doorstaat, dat het toegankelijk blijft en dat de maatschappij er haar waardeoordeel over uitspreekt? Hier stellen eigenaren, beheerders en beleidsmakers de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed veel vragen over. Om deze te beantwoorden verricht de dienst de komende jaren onderzoek, samen met hen. De Rijksdienst zoekt daarin de kantelpunten van de moderne tijd op. Daar waar nieuwe materialen zijn toegepast, zoals kunststof-

fen, waarvan nog niemand weet hoe ze zich op langere termijn gedragen. Of waar de traditionele scheidslijnen tussen architectuur, beeldende en toegepaste kunst werden opgeheven, zoals in de beweging De Stijl en in de modernistische bouwkunst. Of daar waar vanuit een cultuurkritische houding nieuwe kunstvormen ontstonden, zoals de mediakunst en installaties van na 1965. In tegenstelling tot de gereedschapskist die de traditionele erfgoedzorg ter beschikking staat, is nog onvoldoende bekend wat de juiste aanpak is voor dit nieuwe erfgoed.

Nieuwe technieken

In de twintigste eeuw zijn niet alleen nieuwe materialen gebruikt, maar ook nieuwe technieken. Lang niet altijd worden deze op waarde geschat, omdat we eenvoudigweg nog niet begrijpen

De twintigste eeuw, dat was een eeuw van experimenten. Ook in architectuur en kunst, met nieuwe materialen en technieken. Wat betekent dat voor het voortbestaan van dit moderne erfgoed? Een reeks onderzoeken gaat antwoorden opleveren. TATJA SCHOLTE

✶ HENDRIK-JAN TOLBOOM

Uiterst rechts: de Zwarte Madonna uit 1985 is gesloopt voordat de samenleving zich erover uitsprak welke cultuurhistorische waarde de flat had

De Rietveld-stoel uit 1918 is een icoon van de twintigste eeuw

dat het een noviteit of een unicum is. Dit speelde enkele jaren geleden bij de restauratie van gebouw De Heuvel uit 1955, aan het Grotekerkplein in Rotterdam. Het verankeringssysteem van de stenen gevelbekleding is toen volledig vervangen. Niet veel later bleek dat de verankering in de bouwtijd nog niet gestandaardiseerd was en per gebouw ontworpen en gefabriceerd werd. Wellicht is hier dus een uniek stuk werk verloren gegaan. Unica zijn per definitie bijzonder, maar hoe waardevol zijn dingen die massaal geproduceerd kunnen worden? De Airborne Snotty Vases van Marcel Wanders uit het begin van de 21ste eeuw zijn gemaakt van kunststof uit een driedimensionaal printende machine. Ze zijn intussen als kunst omarmd en worden door musea verzameld. Maar hoe zullen de vazen zich op de lange termijn houden? En als ze zijn vergeeld of beschadigd, is het dan een goed idee om ze te vervangen door nieuw geprinte exemplaren? Dit soort vragen ontstaan door innovaties. En de dialoog werpt een helder licht op de veel bredere kwestie van authenticiteit.

De Rijksdienst zoekt de kantelpunten van de moderne tijd op

Levende bronnen

Voor gebouwen en kunst uit de laatste decennia kan soms de architect of kunstenaar zelf nog bevroegd worden over zijn materiaal en techniek. En over de intentie waarmee hij zijn werk maakte. Dat is belangrijk, omdat deze ontwerpers vaak niet meer volgens de traditionele standaarden werkten. Soms moeten er onderdelen van hun werk vervangen worden. Zij kunnen daar nu nog waardevolle informatie over leveren. Enige haast is hierbij geboden, aangezien veel van hen op leeftijd raken. Een ander verschil met ouder erfgoed is het feit dat we voor de twintigste eeuw over meer geschreven bronnen beschikken. Van de rijksmonumentale Rotterdamse Bijenkorf uit 1957, naar ontwerp van Marcel Breuer en Abraham Elzas, wordt de witte, travertijnen gevel steeds zwarter. Dat zwarte is een korst gips, die zich op de steen vormt. De kriskras lopende zwarte strepen laten beter dan voorheen zien dat de bekledingsplaten in verschillende richtingen bewerkt zijn. Eind jaren vijftig stelde architect Jan Hendrik Emck in het blad *Bouw* dat dit het doel van het ontwerp was. Deze mededeling kan niemand negeren wanneer de vraag gaat spelen of het gebouw gereinigd moet worden. Bij erfgoed van de moderne tijd zijn we dikwijls dus beter ingelicht over de bedoelingen van de ontwerper.

Wegdoen of waarderen?

De kwetsbaarheid van jong erfgoed zit hem vaak in onderwaardering, zoals eerder bleek bij architectuur uit de wederopbouwperiode. Veel mensen vinden gebouwen uit de eerste twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog te lelijk om te laten staan. De periode na 1965 is nog onvoldoende in kaart gebracht en een waarderingskader ontbreekt. Neem de beruchte Haagse flat de Zwarte Madonna van Carel Weeber, gebouwd in 1985. Die is in 2007

Hoe waardevol is een hedendaagse Airborne Snotty Vase van Marcel Wanders, die massaal uit een 3D-printer kan komen?

FOTO MARCEL WANDERS

gesloopt voordat de waarderingsvraag kon worden gesteld. Om keuzes te kunnen maken is het niet alleen noodzakelijk om kennis te vergaren, maar ook om methoden te ontwikkelen die belanghebbenden bij die keuzes betrekken. De Rijksdienst stimuleert dan ook participatie in de zorg voor erfgoed door deze methoden in samenwerking met betrokkenen te creëren.

Tal van gebouwen en kunstwerken worden al door de samenleving verzorgd en gekoesterd, vaak op vrijwillige basis. Dit is een groot goed. Maar deze toegankelijkheid staat soms op gespannen voet met de bescherming van kwetsbaar erfgoed. Er moeten dan andere oplossingen gevonden worden. Omdat juist nieuw erfgoed nog volop verandert, beschouwt de Rijksdienst dit als een overkoepelend thema voor deze reeks onderzoeken. De dienst gaat met makers, eigenaren, beheerders, specialisten en consumenten van modern erfgoed in gesprek om met elkaar te bepalen wat we zien en hoe we dat het beste kunnen presenteren. ☒

Tatja Scholte is programmaleider Erfgoed van de moderne tijd en Hendrik-Jan Tolboom is specialist natuursteen, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, t.scholte@cultureelerfgoed.nl & h.tolboom@cultureelerfgoed.nl.

Het was in 1957 de bedoeling van de architecten van de Bijenkorf in Rotterdam dat een zwarte korst de structuur van het oppervlak ging benadrukken

ARCHITECTURAL PAINT RESEARCH

Sharing information, sharing decisions
 Mechthild Baumeister, Nancy E. Binnie e.a.,
 Archetype, Londen, 190 pag., gebonden, £ 47,50,
 ISBN 978 1 909492 18 9

In deze internationale bundel over verf op oude gebouwen schrijven de specialisten Mariël Polman en Luc Megens van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over de Aubette. In 1928 opende in Straatsburg een amusementscomplex in een vleugel van een eeuwenoud gebouw. Theo van Doesburg en Hans en Sophie Arp hadden het ingericht als driedimensionale schilderijen van De Stijl. Lekker modern. Een beetje te modern, want er kwamen maar weinig Straatsburgers dansen, eten, drinken en bijjarten. De uitbater timmerde daarom snel schrootjes voor de bonte kleurvlakken en liet de boel na tien jaar helemaal anders inrichten. Tegenwoordig is een deel gerestaureerd en museum geworden.

WINKELPUIEN IN NEDERLAND

Ontwikkeling en architectuur
 Jan Jehee, Wbooks, Zwolle, 176 pag., gebonden,
 € 29,95, ISBN 978 94 625 8012 1

Het is toch een feest om een cd te kopen onder een koe van terracotta met de expressionistisch hoekige letters 'vleeschhouwerij'? Of een T-shirt achter het eclectische houtsnijwerk van een bakkerij? Veel historische winkelpuien zijn gesloopt, maar er zijn er nog veel over. Zij geven cachet aan inkopen doen. Jan Jehee, voorheen bouwhistorisch specialist bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, heeft in heel Nederland een zee aan mooie puien laten fotograferen. Aan de hand van al die foto's legt hij helder uit hoe winkeliers hun uithangborden, luifels en luiken rond 1800 vervingen door etalages. In de loop van die eeuw konden de ruitjes daarvan steeds groter worden en stonden ijzeren balken bredere, hogere en transparantere puien toe. Ook laat hij zien dat er soms nog steeds een drogister in een barokke drogisterij zit of een handel in Delfts blauw onder een neorenaissancestisch Delfts blauw tegeltableau. Dat is natuurlijk helemaal prettig winkelen.

ONTDEK DE STEENTIJD IN WEST-FRIESLAND

Steentijdkalender
 Inge van der Jagt, Marie-France van Oorsouw en
 Liesbeth Theunissen, Rijksdienst voor het Cultureel
 Erfgoed, Amersfoort, 30 pag., gratis te verkrijgen via
 het Huis van Hilde in Castricum

In februari gingen de prehistorische boeren uit het noorden van Noord-Holland schelvis vangen, op zee, in een kano van zeehonden huid. In juli vingen ze eenden met een net. En in augustus aten ze dikke graansoep. Dat valt op deze verjaardagskalender te lezen. Nergens in Nederland zijn overblijfselen uit de steentijd zo goed bewaard als in de grond van West-Friesland. De gegevens van drie opgravingen van rond 1990 zijn nu uitgewerkt tot onder meer deze reconstructie van het leven van maand tot maand.

GEAARDE KUNST

Door de staat gekocht '40-'45
 Carel Blotkamp, Arno Bornebroek e.a., Waanders,
 Zwolle, 96 pag., € 19,95, ISBN 978 94 6262 019 3

Nooit eerder kocht de Nederlandse overheid zo veel kunst als tijdens de bezetting. Meer dan zeventienhonderd werken. Met alledaagse taferelen wilden de NSB'ers het volk opvoeden. De 75 stuks in deze catalogus van de tentoonstelling in Museum Arnhem eerder dit jaar ogen dan ook nogal gewoontjes. Het zijn vooral sobere stillevens en herkenbare landschappen. Maar er springt nog heel wat bijzonders tussenuit. Zoals de ontblote *Prediker* van Carel Willink, met een onheilspellende brand in de verte. Of het zonlicht dat zo overtuigend tussen de houtgesneden takken van de *Drie bomen* van Jan Veringa door piept. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert ook deze werken van de staat. Collectieadviseur Fransje Kuyvenhoven van de dienst vertelt in het boek over de in de oorlog aangekochte zelfportretten.

STANDARDS IN ARCHITECTURAL PAINT RESEARCH

Alexandru Babos, Ewa Björdell e.a., Archetype,
 Londen, 200 pag., gebonden, £ 49,50,
 ISBN 978 1 909492 17 2

Rijksdienst-specialist Bernice Crijns roept in deze bundel over verf op oude gebouwen onderzoekers op resultaten niet alleen met hun opdrachtgevers maar met iedereen te delen. Haar collega's Mariël Polman en Luc Megens schrijven over de huizen in Drachten die Theo van Doesburg in 1921 van felle kleuren voorzag. De bewoners konden daar niet zo goed tegen. Ze gaven de wijk de bijnaam Papegaaibuurt en schilderden de huizen snel over. In de jaren tachtig kregen ze hun originele kleurstelling terug. De publicatie is een stevig pleidooi voor richtlijnen voor kleuronderzoek, met ook andere mooie voorbeelden, zoals het Paleis op de Dam en de stations van Maastricht en Tilburg.

OPEN EN BESLOTEN

Het hofje is terug van nooit weggeweest
 Dorine van Hoogstraten, Van Stockum, Den Haag,
 112 pag., gebonden, € 19,50, ISBN 978 90 7009 511 6

Ook tegenwoordig willen veel oudere alleenstaanden in een hofje wonen, zo'n vierkant van huisjes rond een gemeenschappelijke tuin. Historische hofjes zijn idyllische oases te midden van het stadsgewoel. In de middeleeuwen woonden er begijnen, een soort nonnen. En in de veertiende eeuw kregen welgestelden de gewoonte er eentje voor arme weduwen te laten bouwen, zoals in 1395 het Hofje van Bakenes in Haarlem. In de tuin verbouwden de vrouwen groente, fruit en kruiden en ze droogden er hun was. Hier ontstaat sociaal contact als vanzelf. In dit boek geeft architectuurhistoricus Dorine van Hoogstraten veel voorbeelden van oude en nieuwe hofjes. Met enkele foto's van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

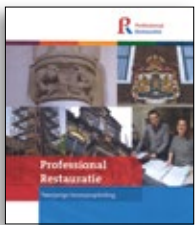

DE SINT-MAARTENSKERK TE DOORN

Vroeg renaissancemonument, bouwsculptuur en bouwgeschiedenis

Jan van Doesburg, Wim Dubbelaar e.a., *Studies naar bouwsculptuur 2*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Wbooks, Zwolle, 176 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 90 663 0466 6

In 1581 stond er een fors reliëf in het koor van de Sint-Maartenskerk van het dorp Doorn, op de Utrechtse Heuvelrug. De domproost had zijn kerk vijftig jaar daarvoor met het beeldhouwwerk opgewaardeerd. Het waren twaalf scènes over de executie van Jezus. De Avendersteen was levendig bewerkt en bont beschilderd. Maar toen kwamen de protestanten. Zij sloegen het reliëf kort en klein. Later hebben ze enkele brokstukken gebruikt om de vloer van de toren mee te verhogen. Die werd in 1996 weer verlaagd, en toen kwamen de zwaar beschadigde fragmenten tevoorschijn. Ze zijn wederom in de kerk opgesteld, nu in perspex vitrines. Maar daar groeide er zout uit, die de verfresten verpulverde. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bestudeert momenteel hoe de bijzondere overblijfselen het beste behouden kunnen blijven. In dit boek vertellen zeven specialisten van de dienst samen met andere deskundigen over het veelzijdige onderzoek.

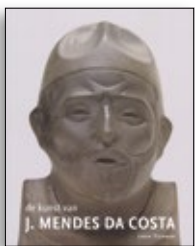

PROFESSIONAL RESTAURATIE

Tweejarige beroepsopleiding

Twee delen, zie www.professionalrestauratie.nl.

Sinds 1987 kunnen werknemers van organisaties in de monumentenzorg aan ROC's in Den Bosch en Almelo een opleiding tot restauratiemedewerker volgen. Met inzet van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is deze opleiding nu grondig herzien, met lesstof in twee forse werkboeken. Na twee jaar een dag per week les kan de leerling een diploma op MBO+-niveau halen.

DE KUNST VAN J. MENDES DA COSTA

Louk Tilanus, Waanders, Zwolle, 216 pag., gebonden, € 37,-, ISBN 978 94 6262 018 6

Die strakke reigers! Dat stoomschip dat Berlages Londense Holland House uitvaart! En die stevige hoeken in Troelstra's buste! Ja, Joseph Mendes da Costa was een kundig beeldhouwer. In de eerste decennia van de twintigste eeuw was hij een voorbeeld voor velen. Tilanus, gepensioneerd docent kunstgeschiedenis van de Leidse universiteit, beschrijft hoe Mendes steeds gestileerder gaat werken. Tot hij vanuit de theosofie zijn mensfiguren onherkenbaar vertrokken grimassen geeft. Met een complete catalogus van zijn oeuvre. ✕

DIRK SNOODIJK, *eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. *Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.*

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Versijnt drie maal per jaar.

Jaargang 7, nummer 3, september 2015

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Paul Schaap en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Peter Don, Bert Groenewoudt, Marije de Heer Kloots-de Korte, Menno van der Heiden, Geertje Huisman, Ben Kooij, Birgit Reissland, Kris Roderburg, Sylvia van Schaik, José Schreurs, Arno Schut, Marike Snoek, Benno van Tilburg, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

(Guido Bogers pag. 22, Luc Büthker 2, 8 & 9, Jan van Galen 3, 6, 17, 25 & 26, Paul van Galen 3, Menno van der Heiden 7, Jan-Willem de Kort 3 & 12, Tim Koster 13, Roel Lauwerier 12, Michel Mees 1, 2, 5 & 7, Rutger Morelissen 23, Ton Penders 10 & 11, Kris Roderburg 32 & 33, Wouter van der Sar 30, Ruben Schipper 18 & 31, Mark Sekuur 27, Margareta Svensson 2, 14 & 15, Marie Cécile Thijs 2, Ronald Tilleman 36, Ton van der Wal 33 en Paul van Wel 13), tenzij anders vermeld

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Xerox/OBT, Den Haag

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.

ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort

033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur

bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

is gedrukt op PEFC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De biofolie waar het in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

ZOETE GRIFFIOENEN

Oude kleurendia's van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed waren van onschatbare waarde voor de restauratie van een witgekalkt plafond. Namelijk dat van de Drakenzaal van het rijksmonumentale Kasteel Oud-Poelgeest in Oegstgeest, bij Leiden. De op het plafond gestuukte griffioenen gaven de kamer zijn naam. Op de foto's valt goed te zien hoe kleurrijk het plafond tot 1959 nog was. Destijds verkeerde het in slechte staat. En na herstel werd het wit geschilderd. Met behulp van de foto's en nader

onderzoek is het plafond dit voorjaar opnieuw van zoete kleuren voorzien. Sinds 2000 wordt de buitenplaats, die in gebruik is als evenementen- en congrescentrum, stapsgewijs gerestaureerd. De nu afgeronde restauratie van de Drakenzaal vormt het voorlopige sluitstuk. De Rijksdienst droeg hieraan bij met subsidie en specialistische kennis. Restauratiearchitect Flip Robers betrok verschillende disciplines van de dienst om de afwerking van de zaal te onderzoeken en te restaureren. Het onderzoek wees uit dat deze voormalige eetzaal rond 1865 een rijke uitmonstering kreeg, in opdracht van de familie Willink. Toen

waren gepolychromeerde plafonds gebruikelijk. De ruimte vormde tot in detail een harmonische eenheid. Echter, in de loop van de tijd verloor de Drakenzaal zijn samenhang. Regelmatige afstemming tussen de kleuronderzoeker en de restauratieschilder over de juiste kleurnuances was de sleutel tot een overtuigend resultaat. Met zeer tevreden gebruikers. Want wie wil er nu niet trouwen in zo'n feestelijke zaal? ✘

DOROTHÉE KOPER, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.koper@cultureel.erfgoed.nl. Met dank aan Bernice Crijns en Eloy Koldewij.

VOOR

NA

2014: Het met griffioenen versierde stucplafond van de Drakenzaal van Kasteel Oud-Poelgeest is 55 jaar wit geweest

2015: Na een zorgvuldige restauratie heeft het plafond zijn originele, zoete kleuren uit 1865 weer terug